

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΙΟΠΗ ΠΑΓΑΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ► ΑΓΓΑΛΙΑ ΚΑΣΔΑΓΑΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθρησκόν του 16ου αιώνα από την Κρήτη ► ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ► Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ► ΕΙΣΕΛΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ► Δ. ΜΑΛΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Εύβοια* του Γ. Φιλάρτου ► Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ► ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλο αργείο ► ΕΓΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ► ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ► ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονομασθεσία οδών και πλατειών ► ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργασία στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λάρισης (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Αναγνώσιμος του Έλληνα, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ► ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σκόλαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλούρη, Γ. Κόκοινας, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αργιαντώνη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιχάνη, Μ. Χρ. Χατζηϊωάννου, Χρ. Χατζηιωσήφ

35

ΑΘΗΝΑ 2016

Ή ΕΙΣ ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ Ή ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΘΗΝΑΣ Ο
«ΕΘΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ» ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1870 ΣΤΗΝ
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΕΥΒΟΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΛΕΣΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.20254](https://doi.org/10.12681/mnimon.20254)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΛΕΣΗΣ Δ. (2019). Ή ΕΙΣ ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ Ή ΕΙΣ ΤΑΣ ΑΘΗΝΑΣ Ο «ΕΘΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ» ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1870 ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΕΥΒΟΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ. *Μνήμων*, 35(35), 141-167.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.20254>

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΛΕΣΗΣ

Ἡ Εἰς τὰ Σύνορα Ἡ Εἰς τὰς Ἀθήνας

Ο «ΕΘΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ» ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1870
ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΕΥΒΟΙΑ* ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ

Ἐν τῇ σκηνῇ τῆς Ανατολῆς τρία εἰσὶ τα πρωτεύοντα τοῦ δράματος πρόσωπα! Ἕλληνες, Τούρκοι καὶ Σλαῖοι. Οἱ Τούρκοι εἶναι οἱ προ αἰώνων δεσπότες τῶν δούλων Ἑλλήνων, εἶναι οἱ εχθροὶ τῆς σήμερον· οἱ Σλαῖοι, κοινούς ἔχοντες νῦν εχθρούς τοὺς Τούρκους, εἶναι οἱ ἀντίπαλοι τῶν Ἑλλήνων τῆς αύριον. Συμφέρει λοιπὸν εἰς τε τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Σλαῖους ἡ ἐξόντωσις τοῦ κοινού εχθροῦ τῆς σήμερον. [...] Τῷ 1821 δεινὸν κατηρέχθη τραῦμα κατὰ τοῦ γεγηρακότος αἰμοβόρου θηρίου· ἐν ἔτει 1877 πέπτωται νὰ λάβῃ τραῦμα καιριότερον. Πρὸς τοῦτο κέκληνται Ἕλληνες καὶ Σλαῖοι νὰ ἐπιτελέσωσι το εαυτῶν καθήκον, μεθ' ὃ θέλει νπερισχύσει μεταξὺ δύο στοιχείων το νοημονέστερον καὶ ικανότερον.

Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀρθροῦ, το ὁποῖο δημοσιεύτηκε στὴν τοπικὴ εφημερίδα *Εὐβοία*, στὶς 12 Μαΐου 1877. Ἐκδότης καὶ ἀρθρογράφος ὁ Γεώργιος Φιλάρετος, μιὰ προσωπικότητα με ἀπήχηση ἀντιστρόφως ἀνάλογη με αὐτὴν τῆς τοπικῆς εφημερίδας ποῦ ἐξέδιδε, ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ τα ἐπόμενα χρόνια. Πρόθεσή μας εἶναι νὰ ἐπισημάνουμε βασικὲς πτυχὲς τοῦ «εθνικοῦ» λόγου, ὅπως αὐτὸς διατυπωνόταν στα φύλλα τῆς εφημερίδας, σε μιὰ ἀπὸ τις πλέον κρίσιμες καμπὲς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, στα μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1870.

Ὁ Γεώργιος Φιλάρετος (Χαλιίδα, 1848 - Ἀθήνα, 1929), δικηγόρος, γερουσιαστής καὶ ὑπουργός ἐκδήλωσε τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀναμιχθεῖ στα κοινὰ ἀπὸ νεαρὴ ηλικία, ἀν καὶ ἡ πρώτη ἀπόπειρα «οικτρῶς ἀπέτυχε», ὅπως παραδέχθηκε ὁ ἴδιος. Ἦταν στὶς δημοτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1870 ὅταν χρίσθηκε ὑποψήφιός δημοτικὸς σύμβουλος στὴν Ἰστιαία, μολοντί, ὅπως γράφει, ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν υποψηφιότητά του ἀναλήφθηκε ἀπὸ φίλο «ἐν ἀγνοίᾳ» του καὶ παρὰ το γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἀντιληφθεῖ «εγκαίρως το ἀνίσον τῆς ἐκλογικῆς πάλης κατὰ φαυλοκρατικῶν». Δὲν εὐτύχησε λοιπὸν νὰ ἐκλεγεί, «προτιμηθέντων ἀμαθῶν καραγωγῶν

και αγωγιατών»), τους οποίους είχαν προτείνει οι «ισχύοντες κομματάρ-χαι», αν και, όπως ισχυρίζεται, προφανώς χωρίς να υπερβάλλει, ήταν «ο πολυμαθέστερος των εκλογέων και των εκλογίμων»¹ στην περιοχή. Την επιθυμία του να συμμετάσχει στα κοινά την ικανοποίησε κατόπιν με αρθρογραφία σε στήλες «φιλικών», όπως τις χαρακτηρίζει, εφημερίδων, μέχρι που, «ουρίου ανέμου πνέοντος εις την δικηγορίαν», απέκτησε την οικονομική ευχέρεια να εκδώσει τη δική του, υλοποιώντας έτσι τη «δημοσιογραφική φιλοδοξία» του.²

Το πρώτο φύλλο τής *Εύβοιας* κυκλοφορήθηκε την 1η Ιανουαρίου 1876, ως «Εφημερίς Ποικίλης Ύλης», κατά τα πρότυπα της «παρισινής *Evenement*, βεβαίως εν σμικρογραφία»³ και με «συντάκτη» τον ίδιο. Εκδιδόταν στο τυπογραφείο της τοπικής εφημερίδας *Αβαντίς*. Η *Αβαντίς*, στην οποία ενίοτε αρθρογραφούσε και ο Φιλάρετος, σταμάτησε την έκδοσή της αντιμετωπίζοντας οικονομικά προβλήματα. Το τυπογραφείο της *Αβαντίδος* μισθώθηκε από τον νέο εκδότη και τον ξάδελφό του Κωνσταντίνο Φιλάρετο, «τελείως ελεύθερον πάσης κομματικής υποχρεώσεως», και με την ελπίδα ότι «θα ενισχύετο υπό των λαϊκών τάξεων [ως] όργανον φιλελευθέρων αρχών, προς αντίδρασιν του «κοτσαμπατισμού» και των απογόνων του καπεταναίων».⁴ Το εβδομαδιαίο φύλλο της *Εύβοιας* εκδιδόταν τετρασέλιδο κάθε Πέμπτη, με ετήσια συνδρομή εννέα δραχμές για τους αναγνώστες της Χαλκίδας, έντεκα για την υπόλοιπη Ελλάδα και δεκαέξη για το εξωτερικό. Ξεφυλλίζοντας ο αναγνώστης τα φύλλα της, διαπιστώνει πράγματι την «ποικιλία» της ύλης. Εκτός από τα κύρια

1. Γεώργιος Φιλάρετος, *Σημειώσεις «Από του 75ου Υψώματος», 1848-1923*. Οδοιπόρου αναμνηστική επιστολή, εν Αθήναις 1923, σ. 37. Πρόκειται για τα Απομνημονεύματά του, στα οποία έδωσε αυτόν τον τίτλο, διότι όπως αναφέρει, στον πρόλόγό του, σ. ζ', «κατέληξα να γράψω τουλάχιστον «ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ» από του ύψους των 75 ενιαυτών του βίου μου».

2. Στο ίδιο, σ. 37.

3. Στο ίδιο, σ. 38.

4. Στο ίδιο. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης, εφημ. *Ακρόπολις*, 13.12.1884, γράφει σε επαινετικό για τον Φιλάρετο άρθρο ότι η ιδέα για την έκδοση ανήκε στον ξάδελφό του, με σκοπό να υπηρετήσουν «τα συμφέροντα του ιδικού των κόμματος», υπό την έννοια ότι μέσω του εντύπου θα πρόβαλλαν θέσεις, χρήσιμες για να αποτελέσουν την ιδεολογική βάση ενός νέου κομματικού σχηματισμού, άποψη την οποία ο Γεώργιος απέρριψε. Ευχαριστώ για την υπόδειξη τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη. Για τις πολιτικές αντιλήψεις του Φιλάρετου, γενικότερα, βλ. Μαρία Παπαδάκη-Τζαβάρα, «Ο Γεώργιος Φιλάρετος και το αίτημα της δημοκρατίας: πολιτική ιδεολογία και πρακτική των μεσαίων στρωμάτων στην Ελλάδα, 1876-1910», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2002.

άρθρα, τα οποία αποτελούσαν τις βασικές θέσεις τού εκδότη πάνω στα πολιτικά, κοινωνικά και εθνικά ζητήματα της χώρας, υπήρχαν ειδήσεις, απόψεις σε ζητήματα νομικά και δικαστικά, χώρος προνομιακός για έναν ικανότατο νομικό όπως ο Φιλάρετος, προκειμένου να εκθέσει τις θέσεις του, γνωμικά αρχαίων, προβλήματα και αινίγματα, μέχρι και συνταγές μαγειρικής. Φιλοδοξία τού εκδότη, όπως διατυπώθηκε στο πρώτο φύλλο, ήταν να συνεισφέρει «τον οβολόν» του, «υπέρ της εθνικής προόδου, λόγω ή έργου», λέγοντας «τα σύκα σύκα και την σκάφην σκάφην».⁵

Από τα θέματα που προβάλλονται στην εφημερίδα, δεσπόζουσα θέση έχουν τα εθνικά. Πιθανόν αυτό οφειλόταν στην κρίσιμη συγκυρία, πιο πιθανό όμως να εκφράζει τις ανησυχίες του 28χρονου εκδότη. Διαπιστώνεται, πάντως, ότι το περιεχόμενο της τακτικής αρθρογραφίας μέσα από το συγκεκριμένο έντυπο, προοιωνίζεται και τις πολιτικές θέσεις που θα υιοθετήσει ο Φιλάρετος ως καταξιωμένη προσωπικότητα της δημόσιας ζωής τις επόμενες δεκαετίες. Ενώ, λοιπόν, τα πρώτα φύλλα ασχολούνται με τρέχοντα ζητήματα, όπως το θέμα των «Στηλιτικών», που απασχολούσε έντονα την πολιτική σκηνή της χώρας, το ενδιαφέρον στρέφεται κατόπιν κυρίως στα εθνικά θέματα, κάτι που χαρακτηρίζει το σύνολο του ελληνικού τύπου εκείνη την εποχή.⁶ Θυμίζουμε ότι από το 1875 στη Βαλκανική εγκαινιάζόταν μια περίοδος οξείας κρίσης, που θα προκαλέσει τις επόμενες δεκαετίες εξεγέρσεις, στρατιωτικές κινητοποιήσεις, μεταβολές των συνόρων, πολέμους, πάντα υπό την άμεση ή έμμεση επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων.⁷ Την ίδια ώρα στην Αθήνα ο φιλοπόλεμος οίστρος γνώριζε μεγάλη έξαρση, με διαμορφωμένες δύο βασικές τάσεις: η μία,

5. Εφημ. *Εύβοια*, αρ. 1 (1.1. 1876). Στο εξής, για λόγους πρακτικούς, η παραπομπή στο φύλλο της εφημερίδας θα γίνεται σε παρένθεση, εντός του κυρίως κειμένου. Σώματα της εφημερίδας υπάρχουν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Για την εφημερίδα βλ. και το λήμμα: Χαράλαμπος Δημ. Φαράντος, «*Εύβοια*», Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, τ. 2, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, αρ. 103, Αθήνα 2008, σ. 272-273.

6. Βλ. χαρακτηριστικά, Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον. Οι Σατυρικές Εφημερίδες και το Εθνικό Ζήτημα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2002. Μια, ασφαλώς ενδιαφέρουσα, συγκριτική προσέγγιση με άλλες εφημερίδες της εποχής δεν επιτρέπει ο περιορισμένος χώρος του παρόντος άρθρου.

7. Βλ. Lefteris S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart & Winston, 1965, σ. 397 κ.ε.· Robert W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Frank Cass and co. LTD, 1962· Ευάγγελος Κωφός, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Institute for Balkans Studies, Θεσσαλονίκη, 1975.

με κύριο εκφραστή τον Κουμουνδούρο, υποστήριζε μια συμμαχία των χριστιανικών κρατών της Βαλκανικής εναντίον της Πύλης και η άλλη, με αρχικό εμπνευστή τον Δεληγιώργη, εντόπιζε τον κίνδυνο όχι πλέον στην παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά στον νεοεμφανισθέντα πανσλαβισμό.⁸ Ο σφόδρα πιθανολογούμενος ρωσοτουρκικός πόλεμος θα ξεσπάσει τελικά τον Απρίλιο του 1877.

Στο πρώτο φύλλο του 1877 ο Φιλάρετος θα διαπιστώσει για μια ακόμη φορά τις ανεπάρκειες του πολιτικού συστήματος και θα επιτεθεί στο σύνολο της ηγεσίας —Κουμουνδούρος, Θρασύβουλος Ζαΐμης, Δεληγιώργης και Τρικούπης—, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι κατά το προηγούμενο έτος, το «απαίσιον», όπως το χαρακτηρίζει, «υπήρξεν εξάλειψις του Ελληνισμού εκ του χάρτου των διπλωματών» και σημειώθηκε «θρίαμβος του Σλαβισμού (του φυσικού ημών εχθρού)» με υπεύθυνο όμως και τον λαό, στον οποίο καταλογίζει «ανεκτικότητα» (αρ. 54, 6.1.1877). Στο αμέσως επόμενο θα επανέλθει στο ζήτημα («λαός» με τον χαρακτηρισμό «κοινή γνώμη», την οποία προσδιορίζει ως την «πλειονοψηφία της εθνικής κυριαρχίας»). Με την ευκαιρία, κάνει τη διάκριση αυτού που ονομάζει «πεπαιδευμένη μερίδα» («ο πυρήν της πλειονοψηφίας») και την οποία αποτελούν όσοι ασχούν επαγγέλματα, όπως «ο ανεξάρτητος, πλούσιος ή πεφωτισμένος δικηγόρος, ιατρός, έμπορος ή βιομήχανος». Αυτούς υποδεικνύει ως υπεύθυνους για τη δυσχερή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα. Κι αυτό γιατί, όπως αναρωτιέται, «τι δύναται να περιμένη ούτος εκ του αζέστου, και ανεπαιδύτου (sic) χωρικού;» (αρ. 55, 13.1.1877). Οι χαρακτηρισμοί, βέβαια, δεν ενέχουν το στοιχείο του ελιτισμού. Κάθε άλλο. Συνιστούν επίθεση στην ιθύνουσα τάξη, συνεπώς και τη «βουλευτοκρατία»,⁹ το δίδυμο εκείνο που «έφερε» την αποκλειστική ευθύνη, υπονοώντας τους οικονομικά εύρωστους και την πολιτική ελίτ. Και η επίθεση θα κλιμακωθεί όσο πλησίαζε το ενδεχόμενο του ρωσοτουρκικού πολέμου, «η αναμενομένη καταιγίς».

Με αυτόν τον τίτλο υποδέχεται σε κύριο άρθρο της η εφημερίδα τον πόλεμο, διατυπώνοντας για πρώτη φορά τη θέση της περί του πρακτέου:

8. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 325-336.

9. Με τον όρο «βουλευτοκρατία» συνοψίζεται η απαξίωση, τρόπον τινά, του κοινοβουλευτισμού, ως αναποτελεσματικού, κυρίως για τα εθνικά θέματα, συστήματος. Βλ. Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική Δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα, 1864-1911*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

«ένοπλος ουδετερότης όπως ωφεληθή [η Ελλάδα] ηθικώς τε και υλικώς». Και αμέσως μετά, παρατίθεται το αιτιολογικό τής ασαφούς αυτής θέσης: «διότι θα αλληλοσυντριβώσιν οι εχθροί και θα παύσωσιν οι ξένοι να μας θεωρώσι θεράποντας ταπεινούς των σχεδίων της Αγίας Ρωσίας, προσέτι δε οι πλείστοι των εν τω πεδίω της μάχης νυν κατοικούντων Ελλήνων θα εύρωσι παρ' ημίν καταφύγιον και άσυλον» (αρ. 67, 7.4.1877). Είναι η πρώτη φορά, από όσα στοιχεία μπορέσαμε να εντοπίσουμε, που ο 29χρονος Φιλάρετος διατυπώνει τα εχθρικά προς τη Ρωσία αισθήματά του. Έκτοτε σε κάθε ευκαιρία θα προβάλλει σταθερά αυτή τη θέση, επισείοντας τον κίνδυνο του πανσλαβισμού. Με αυτόν τον τρόπο έπαιρνε θέση στο κορυφαίο ίσως δίλημμα, το οποίο δεν ήταν απλώς υπαρκτό, αλλά δίχαζε σε μεγάλο βαθμό την πολιτική και πνευματική ηγεσία: τι συνιστούσε μεγαλύτερη απειλή για τα εθνικά συμφέροντα, η Ρωσία και οι ομόφυλοι δορυφόροι της στη Βαλκανική ή ο παραπαίων προαιώνιος εχθρός;¹⁰ Αυτή, όμως, είναι μια πρώτη αρχική θέση. Διότι ο νεαρός αρθρογράφος δεν θα ενταχθεί σε έναν από τους δύο παγιωμένους πόλους της εξωτερικής πολιτικής. Προς το παρόν, απαντούσε στον τότε πρωθυπουργό Κουμουνδούρο, ο οποίος θα συγκεντρώσει τα πυκνότερα και οξύτερα βέλη της κριτικής του.

Τη θέση της «αυστηράς ουδετερότητος» θα επαναλάβει στο μεθεπόμενο φύλλο (αρ 69, 21.4.1877), όταν θα διευκρινίσει πως ναι μεν «η Ελλάς εκ της Ιστορίας και της γεωγραφικής θέσεως αυτής κέκληται να εξυπνήση εκ του ληθάργου», ωστόσο, η «αμέτοχος και αυστηρώς ουδετέρα» στάση επιβάλλεται, για να μη θεωρηθεί η Ελλάδα «θεραπαινίς του σλαβισμού». Αυτό το ξύπνημα από τον λήθαργο το αντιλαμβάνονταν όμως, όχι ως υποστολή τής σημαίας των εθνικών διεκδικήσεων, αλλά ως ένα στάδιο προετοιμασίας τού ελληνικού κράτους για να καλύψει «τας ελλείψεις του παρελθόντος», έτσι ώστε να τεθεί εν είδει εκβιασμού και απειλής το δίλημμα προς την Πύλη: «Η μας δίδετε ό,τι μας ανήκει ή τουλάχιστον μέρος αυτού, διά να μείνωμεν ουδέτεροι, άλλως ρίπτομεν τον περί των όλων κύβον και ο Θεός βοηθός». Κατ' αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν οι Έλληνες να «συναντη[θούν], υπό όρους πάντοτε» με τους Σλάβους σε έναν κοινό πόλεμο.

10. Για τον πανσλαβισμό και την πρόσληψή του στην Ελλάδα της εποχής βλ. Ρένα Σταυρίδου-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008· Αντωνία Διάλλα, «Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα: ο ρωσικός διάλογος», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., 2002· της ίδιας, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009.

Αυτό το ενδεχόμενο άρχισε να κερδίζει έδαφος, όταν σημειώθηκαν οι πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες των Ρώσων, με αποτέλεσμα να αμβλύνονται οι ενδοιασμοί. Οι πιέσεις της αρειμάνιας κοινής γνώμης άρχισαν να πολλαπλασιάζονται και, παρά τις σαφείς προειδοποιήσεις της Αγγλίας, το φιλοπόλεμο ρεύμα ενδυναμωνόταν. Αν για τον Κουμουνδούρο αυτή ήταν μια ευκαιρία για να υλοποιήσει μια πολιτική, την οποία ούτως ή άλλως πάντοτε πρόσβευε, για τον βασιλιά Γεώργιο, αλλά και για τον Χαρίλαο Τρικούπη, οι εξελίξεις δημιουργούσαν προβληματισμό και δεύτερες σκέψεις, χωρίς να αποκλείουν την ελληνική στρατιωτική εμπλοκή. Από τις Δυνάμεις, σταθερή στις θέσεις της για μη εμπλοκή της Ελλάδας έμενε μόνον η Αγγλία. Η Ρωσία, γνωρίζοντας πως η Ελλάδα είναι προσδεδεμένη στο άρμα της Αγγλίας, με νωπές τις μνήμες από την περιπέτεια του Κριμαϊκού Πολέμου, υποδείκνυε, μάλλον αόριστα, στην Αθήνα συμμαχία, δυνητικά χρήσιμη για έναν εκ του νότου αντιπερισπασμό.¹¹

Με αυτά τα διπλωματικά δεδομένα, το ερώτημα που προέκυπτε αναπόφευκτα για τον Φιλάρετο ήταν πώς το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να προπαρασκευασθεί για μια ένοπλη αναμέτρηση, όταν ένα χρόνο πριν και χωρίς να αποστεί από τη θέση αυτή ποτέ, ο ίδιος μέσω της εφημερίδας του αναφερόταν με λόγο καταγγελτικό σε μια ελληνική πολιτική ηγεσία «εγκληματιών και ανικάνων» (αρ. 4, 29.1.1876). Μέσα στις συνθήκες πλέον που δημιουργούσε η ρωσοτουρκική αναμέτρηση δίνει για πρώτη φορά την απάντηση-έκκληση: «Ακούσατε τέλος πάντων την φωνή της απογνώσεως, ήν αναπέμπει προς ημάς ικετικώς τείνων τας χείρας ο Ελληνισμός και ζητών τον ειλικρινή σχηματισμόν Κυβερνήσεως εξ όλων των κομμάτων επ' αγαθώ της πατρίδος» (αρ. 70, 28.4.1877). Ήταν οι περιστάσεις, συνεπώς, που δημιουργούσε ο πόλεμος και οι οποίες επέβαλλαν τον παραμερισμό των κομματικών διαφορών. Η *Εύβοια*, εν προκειμένω, δεν εξέφραζε τίποτα διαφορετικό απ' ό,τι πλέον είχε παγιωθεί ως κυρίαρχο αίτημα. Στις 22 Μαΐου, και ενώ μαινόταν ο ρωσοτουρκικός πόλεμος, περίπου 10.000 Αθηναίοι είχαν συμμετάσχει σε συλλαλητήριο, στο οποίο ο κύριος ομιλητής Γεώργιος Κρέμος είχε απαιτήσει «την συγκρότησιν πανισχύρου κυβερνήσεως», με σκοπό να αναληφθούν πρωτοβουλίες για δυναμικές λύσεις ως προς τα εθνικά ζητήματα. Στη συνέχεια πενταμελής επιτροπή «παρακολουθουμένη υπό χιλιάδων λαού» μετέβη στα σπίτια των

11. Ευάγγελος Κωφός, «Διαπλοκή στρατηγικών και τακτικών επιλογών: ο Τρικούπης κατά την Ανατολική κρίση, 1875-1878», Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές και κοινωνικές συνθήκες*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σ. 55.

πολιτικών ηγετών, απαιτώντας να υλοποιηθεί το αίτημά τους. Η οριστική απόφαση θα ληφθεί στο σπίτι του Παύλου Καλλιγά, όπου συσκέφθηκαν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί πλην Βούλγαρη, ο οποίος είχε εκμετρήσει πλέον τον πολιτικό του βίο.¹² Ήταν η εποχή που οι εθνικές υποθέσεις συνήγειραν τα πλήθη και προκαλούσαν πολυπληθή και μαχητικά συλλαλητήρια. Τον προηγούμενο χρόνο, για παράδειγμα, πανεπιστημιακοί, όπως ο Παπαρρηγόπουλος, είχαν καταγγείλει την ελληνική πολιτική ηγεσία για απεμπόληση των εθνικών διεκδικήσεων, ενώπιον πυκνού ακροατηρίου που είχε κατακλύσει τον χώρο της Πνύκας.¹³

Στις 25 Μαΐου 1877 θα ορισθεί τελικά, υπό τον γηραιό Κωνσταντίνο Κανάρη, για πρώτη φορά στη νεοελληνική ιστορία αυτό που θα ονομαστεί Οικουμενική κυβέρνηση. Μέλη της, όλοι οι πολιτικοί ηγέτες. Ο Φιλάρετος θα χαιρετίσει την εξέλιξη με άρθρο που έφερε τον τίτλο «Η Δευτέρα Πράξις του 1821. Κ. Κανάρης (ο πυρπολητής του 1821)». Το πρόσωπο-σύμβολο βοηθάει τον αρθρογράφο, αφ' ενός να διακηρύξει την αναγκαιότητα της εθνικής ομοψυχίας («συσπειρωθώμεν ως τέκνα προσφιλή και πρόθυμα περί τους πέντε πρωραίς ημών»), κυρίως όμως για να εγκαταλείψει πλέον τη διακηρυγμένη στα προηγούμενα φύλλα στάση αναμονής: «ας λάβωσι τον ημιοσβησμένον εισέτι δαυλόν του πυρπολιστού ημών πρωθυπουργού και υπ' αυτού φωτιζόμενοι ας περιέλθωσι την γην ένθα επάτησαν οι ήρωες του 1821» (αρ. 74, 26.5.1877).

Αλλά η Οικουμενική, αρχικά «πηδαλιούχος υπεύθυνος εξ όλων των ικανοτήτων του τόπου» (αρ. 75, 2.6.1877), σύντομα θα απογοητεύσει τον εκδότη, πολύ περισσότερο όταν η εμβληματική φυσιογνωμία του Κανάρη, η οποία λογικά βρισκόταν στο απυρόβλητο οποιασδήποτε κριτικής, θα εκλείψει στις 2 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου. Το δυσκίνητο κυβερνητικό σχήμα, με την προεδρία πλέον να εναλλάσσεται μεταξύ των υπουργών, θα αποδειχθεί από τα πλέον αναποτελεσματικά. Χωρίς σαφή προσανατολισμό, αποτελούσε ένα απλό άθροισμα γνωμών, μια απλή συ-

---

12. Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού. Από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, τ. Β', Εν Αθήναις 1892, σ. 558-559.

13. Βλ. Katerina Gardikas, «Parties and Politics in Greece, 1875-1885: towards a Two-Party system», Ph. D. King's College, University of London, 1988, σ. 94-96. Για τις θέσεις του Παπαρρηγόπουλου στο ζήτημα βλ. Σπύρος Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», Πασχάλης Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Πρακτικά, τ. Α', Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα, 2002, σ. 149-168.

νισταμένη, αποτέλεσμα συμβιβασμών, μέσα σε ασφυκτικές πιέσεις που δημιουργούσε το φιλοπόλεμο κλίμα και η στρατιωτική αναμέτρηση που εξελισσόταν εκείθεν των βορείων συνόρων.¹⁴ Ο κάθε υπουργός διατηρούσε τις θέσεις του πάνω στο ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής και δεν λαμβανόταν επί της ουσίας καμία απόφαση. Ο Κουμουνδούρος και ο Δηλιγιάννης τάσσονταν υπέρ της εξόδου στον πόλεμο, υιοθετώντας τις άοριστες ρωσικές προτάσεις, αποτελούσαν όμως μειοψηφία. Η κυβέρνηση θα παραμείνει μετέωρη και ο Φιλάρετος θα αρθρώσει τον πρώτο επικριτικό λόγο στο φύλλο 77, της 16ης Ιουνίου 1877, όταν διαπιστώνει πως «εξατμίζεται η ισχύς της Κυβερνήσεως!» και βάλλει κατά των υπευθύνων, τους οποίους βέβαια αναγνωρίζει στις κομματικές ηγεσίες συλλήβδην. Την πρώτη απογοήτευση από την αδρανούσα Οικουμενική θα ακολουθήσει η κλιμακούμενη κριτική.

Ο εκδότης δείχνει να γνωρίζει πολύ καλά τις περιορισμένες στρατιωτικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους εν όψει μιας στρατιωτικής αναμετρήσεως. Πράγματι, το σύνολο των ανδρών του στρατού το 1876 προσδιοριζόταν σε 12.217 άνδρες, αξιωματικούς, υπαξιωματικούς, μουσικούς και στρατιώτες. Από τη στρατολογία η ηγεσία του υπουργείου μπορούσε να υπολογίζει σε 2.800 άνδρες.¹⁵ Ταυτόχρονα, ο οπλισμός ήταν όχι απλώς ανεπαρκής και παρωχημένος, αλλά υπήρχε ποικιλία οπλικών συστημάτων, με αποτέλεσμα να επιτείνεται η σύγχυση. Ας σημειωθεί ότι κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα στην Ευρώπη παρατηρούνται σημαντικές εξελίξεις στον τομέα της βιομηχανίας των όπλων.¹⁶

14. Βλ. Επ. Κυριακίδης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 557: «[Ο λαός] εφρόνει ότι κατά τας περιστάσεις εκείνας επεβάλλετο η σύμπραξις όλων των κομματάρχων, ότι αναφορικός του σκοπού δεν ηδύνατο να υπάρχη διαφορά γνώμης μεταξύ των πολιτευομένων και ότι επειδή η Ελλάς προυτίθετο να συμμετάσχη του πολέμου ώφειλον πάντες προς τον σκοπόν τούτον να συνεργασθώσιν ίνα μη υπάρχη κατά τας κρίσιμους στιγμάς αντιπολίτευσις παραλύουσα την κυβερνητικήν ενέργειαν. Ο λαός εδικαιούτο τοιούτον τι να σκεφθή διότι πάντες οι κομματάρχες εφάνοντο συνηγορούντες υπέρ των προπαρασκευών και της ενεργείας, έπραττον δε τούτο ουχί διότι τοιαύτην είχαν πεποιθήσιν, αλλά διότι εφοβούντο μήπως αντίθετα κηρύσσοντες ήθελον γείνη αντιδημοτικοί».

15. Βλ. Φ.Ε.Κ., αρ. 1 (5.1.1876).

16. Για το ζήτημα βλ. Archer Jones, *The Art of War in the Western World*, University of Illinois Press, 1987, ιδιαίτερα σ. 387-433· David Ralston, *Importing the European Army: The introduction of European military techniques and institutions into the extra-European Army: 1600-1914*, Σικάγο 1990, σ. 43-78· David G. Herrmann, *The arming of Europe and the making of the First World War*, Πρίνστον 1996, σ. 173-224.

Στην Ελλάδα, εκτός από τα εγχώρια παραγωγής όπλα *Μυλωνά*, υπήρχαν τα οπισθογεμιά *Chassepot*, παλαιά *Ρέμιγκτον* και καραμπίνες *Μινιέ*. Μετά το 1877 άρχισε η προμήθεια των νέων όπλων *Gras*, και διευρύνθηκε έτσι ακόμη περισσότερο η ποικιλία του οπλισμού, εντείνοντας τις δυσλειτουργίες.¹⁷

Το πανθομολογούμενο γεγονός των περιορισμένων δυνατοτήτων της χώρας,¹⁸ θα μπορούσε από μόνο του να λειτουργήσει αποτρεπτικά σε οποιαδήποτε σκέψη για ένοπλη σύγκρουση. Όχι όμως για τον Φιλάρετο, ο οποίος αφού αναγνωρίζει ότι «από της απελευθέρωσης της μικράς τούτης γωνίας της Ελλάδος [...] μέχρι σήμερα δεν εμεριμνήσαμεν περί τακτικής κατά τε ξηράν και θάλασσαν παρασκευής» και «ότι τούτο δεν θα κατορθωθή και εν τω μέλλοντι», προχωρά με ρομαντική αφέλεια στη διατύπωση της πρότασής του: «οι υπουργοί ας δωρήσωσι το όλον ή τουλάχιστον το ήμισυ των μισθών των· οι βουλευταί ας προσφέρωσιν εις την Εθνικήν Άμυναν άπασαν την βουλευτικήν επιχορήγησιν [...] ο δε βασιλεύς θέλει ενισχύσει το καλόν παράδειγμα, οι δε υπάλληλοι αγογγύστως θέλουσιν ακούσει επικύρωσιν νόμου, δι' ού είς ή δύο μισθοί των εκ

17. Ευάγγελος Κωφός, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, σ. 326. Για το ζήτημα του οπλισμού εκείνης της περιόδου βλ. και Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού, 1821-1997*, Αθήνα 1997, σ. 62-63.

18. «Η στρατιωτική της Ελλάδος δύναμις, ουδέποτε εθεωρήθη ως στρατιωτικός πυρήν, έχων αποστολήν υψηλήν και προωρισμένον δια τα ύψιστα συμφέροντα της πατρίδος. Εθεωρείτο απλώς ως τάξις οπλοφόρων ανδρών, χάριν θεατρικών παρατάξεων κατά τας βασιλικάς και άλλας εορτάς, ή το πολύ ως τάξις δημοσίων εισπρακτόρων, ενίοτε προς καταδίωξιν της ληστείας ασχολουμένη [...]. Δύναται τις ειπείν, ότι εν Ελλάδι δεν υπήρξε στρατός, στρατιωτικήν έχων την διοργάνωσιν και πολεμικήν την αποστολήν, αλλά πολυτέλειά τις εθνικής επιδείξεως, ή δύναμις, υφισταμένη κατά στελέχη εν τοις νομοσχεδίοις και τοις στρατιωτικοίς καταλόγοις μόνον». Μιλτιάδης Σειζάνης, *Η Πολιτική της Ελλάδος και η Επανάστασις του 1878 εν Μακεδονία και Θεσσαλία*, Εν Αθήναις 1878, Αναστατική Έκδοσις, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Καραβία, σ. 28. Ο συγγραφέας, δημοσιογράφος στη Σύμυνη, είχε έρθει στην Αθήνα για να συμμετάσχει ως εθελοντής στις στρατιωτικές κινητοποιήσεις του 1877-1878. Ανάλογος οι κρίσεις και από τον Αριστέϊδη Ραγκαβή, *Ο διοργανισμός του ελληνικού στρατού*, Αθήναι, 1875, σ. 3-5, ο οποίος θεωρούσε ότι ο οργανισμός του στρατού δεν ήταν κατάλληλος ούτε «ιδιά την εσωτερικήν του Κράτους υπηρεσίαν» και αναρωτιόταν: «ποίος είναι ο προορισμός του ημετέρου στρατού;» Η λειψανδρία και η έλλειψη εξάσκησης τον καθιστούσε «ελάχιστον λόγου άξιον», συνεπώς ο λαός συναισθανόταν «ότι μ' όλον ότι εξοδευόμεν τοσαύτα χρήματα, ο στρατός ημών δεν είναι ικανός να τον υπερασπίση».

διαλειμμάτων δοθήσονται υπέρ της Εθνικής Αμύνης». Και όλες αυτές οι θυσίες, διότι, «ομοίαν της σημερινής περίστασιν επί 50ετία ίσως δεν θα εύρωμεν πλέον», αφού «ο παρών πόλεμος θέλει λύσει καθ' ολοκληρίαν το Ανατολικόν ζήτημα» (αρ. 73, 19.5.1877).

Αν κάποιος απομονώσει τις προτάσεις του Φιλάρету από τις συνθήκες της εποχής, θα μπορούσε να δει με συγκαταβατική συμπάθεια τις δονκιχωτικού χαρακτήρα αντιλήψεις του. Ωστόσο, ανάλογες αντιλήψεις ήταν κυρίαρχες επί σειράν ετών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Πράγματι, το 1877 μέσα στο κοινοβούλιο διατυπώθηκαν «γνώμαι και αντιλήψεις παραδόξως φαιδραί και τολμηραί επί του ζητήματος της στρατιωτικής οργανώσεως της χώρας, αι σκέψεις δε αύται δεν ωφείλοντο ούτε εις αφιλοπάτριδας ούτε εις ανοήτους, αλλ' εις πεπλανημένους πατριώτας, από της πλάνης των οποίων επήγασαν δυστυχώς και βλάβαι και συμφοραί».¹⁹ κυρίως όμως έξω απ' αυτό: εταιρείες που είχαν συσταθεί από ιδιώτες για να προβάλλουν τα εθνικά θέματα λειτουργούσαν ως ιδιότυπες ομάδες πίεσης προς την εκάστοτε κυβέρνηση, προωθώντας πάντοτε δυναμικές λύσεις. Σημαντικότερες, η «Αδελφότης», το καταστατικό της οποίας είχε εγκριθεί το 1876, και η «Εθνική Άμυνα». Η δεύτερη, μετεξέλιξη των οργανώσεων που είχαν συσταθεί για συμπαραράσταση στην Κρητική Επανάσταση της περιόδου 1866-1869, είχε μάλλον μεγαλύτερη απήχηση, αφού «έφθασε μέχρι του σημείου ώστε να παρακάθεται δι' αντιπροσώπου της εις τα υπουργικά συμβούλια και να έχη εις αυτά αποφασιστικήν γνώμην».²⁰ Η δραστηριότητα της «Αδελφότητος» είχε εξαπλωθεί κυρίως στη Μακεδονία και τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου προέρχονταν από οθωμανοκρατούμενες περιοχές. Πρόεδρος ήταν

19. Γεώργιος Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921*, τ. Β', εν Αθήναις, 1922, σ. 77.

20. Επαμεινώνδας Στασινόπουλος, *Ο Ελληνικός στρατός της πρώτης εκατονταετίας. Ιστορική επισκόπησις της εξελίξεως του ελληνικού στρατού*, Αθήνα 1935, σ. 54. Στην οργάνωση αυτή συμμετείχαν ως επί το πλείστον προσωπικότητες με αυξημένο κύρος. Ξεχωρίζουν ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, πρόεδρος μέχρι τις αρχές του 1877, ο Παύλος Καλλιγιάς, οι τραπεζίτες Μάρκος Ρενιέρης και Ιωάννης Δούμας και ο Στέφανος Δραγούμης. Η «Εθνική Άμυνα», που αποτελούσε μετεξέλιξη των οργανώσεων που είχαν συσταθεί για συμπαραράσταση στην κρητική επανάσταση του 1866-1869, άπλωνε τα δίκτυά της κυρίως μεταξύ των ευπόρων Ελλήνων της ομογένειας, απ' όπου προσπαθούσε με εράνους να διαθέσει χρήματα για την αγορά όπλων, έχοντας μάλιστα συγκεντρώσει «ποσόν ουκ ευκαταφρόνητον», όπως σημειώνει ο Μιλτ. Σειζάνης, *ό.π.*, σ. 90. Για το ίδιο θέμα, βλ. και Θάνος Βερέμης - Γιάννης Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Καστανιώτης, ³2006, σ. 271-272.

ο πολιτικός Ιωάννης Μεσσηνέζης και άλλα γνωστά μέλη οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Νικ. Δαμασκηνός και Ν. Κωστής, οι δικηγόροι Γ. Αντωνιάδης και Λεων. Πασχάλης. Από τα σημαίνοντα μέλη της και ο Φιλάρετος, ο οποίος μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την οργάνωση.²¹

Η Εύβοια γνωστοποιεί την ύπαρξη της «Αδελφότητας» στο φύλλο 71 της 5ης Μαΐου του 1877, ως μιας οργάνωσης η οποία είχε ως σκοπό να παρακολουθεί («τα εν τη Ανατολή συμβαίνοντα μετά μείζονος ενδιαφέροντος») και τα ανά την επικράτεια παραρτήματά της να χρησιμεύουν «ως κέντρα των ιδιωτικών ενεργειών και συνεισφορών». Στο ίδιο φύλλο δινόταν ο πραγματικός στόχος των εταιρειών με τον εύλογο τίτλο «Στερούμεθα πηδαλιούχου». Η υποκατάσταση της θεσμοθετημένης εξουσίας και των συντεταγμένων οργάνων της στο ζήτημα της διαχείρισης των εθνικών ζητημάτων ήταν γνώρισμα της νεοελληνικής κοινωνίας επί σειρά δεκαετιών, ιδιαίτερα μετά το 1860, και γνώριζαν μεγάλη απήχηση όσο τα ζητήματα αυτά παρουσιάζονταν με επείγοντα και, συχνά δραματικό, χαρακτήρα στην κοινότητα της πολιτικής ζωής. Οι ανέξοδες, συνήθως προεκλογικού χαρακτήρα, διακηρύξεις και η αναπόδραστη αδυναμία των πολιτικών ηγεσιών να αντιμετωπίσουν ρεαλιστικά και βάσει εξορθολογισμένου σχεδιασμού ζητήματα, όπως για παράδειγμα το Κρητικό ή αργότερα το Μακεδονικό, τροφοδοτούσαν τις ανιδιοτελείς πλην ατελέσφορες και τελικά επιζήμιες πρωτοβουλίες ιδιωτών. Τις εταιρείες απάρτιζαν προσωπικότητες με ιδιαίτερη πνευματική και κοινωνική απήχηση, οι οποίες, ενώπιον της αδυναμίας της πολιτικής και πολιτειακής εξουσίας να σημειώσουν κάποια πρόοδο στους διακηρυγμένους μεγαλοϊδεατικούς στόχους, ανελάμβαναν να ποδηγετήσουν τόσο την κοινή γνώμη όσο και τις ίδιες τις νόμιμες κυβερνήσεις.

Ο Φιλάρετος, με την ευκαιρία της ίδρυσης τοπικού παραρτήματος της «Αδελφότητας», δημοσιεύει έκκληση, την οποία υπογράφουν πέντε άτομα, η «επιτροπεία της αδελφότητας».²² Αφού τονισθεί ο «μέγας,

21. Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, ό.π., τ. Α', σ. 48: «Κεντρική επιτροπή εκτελεστική [της Εθνικής Αμύνης] εξελέγη υπό των δύο συλλόγων και υπό την προεδρείαν του Παύλου Καλλιγιά. Εις αυτήν έδρασε μετά πολλής φιλοπατρίας και μεγάλης δραστηριότητος και ο Νικ. Δαμασκηνός, ών εκ των μελών της επιτροπής, ίσως ήτο και αντιπρόεδρος [...]. Μεταβάς εις Αθήνας, εμυήθη ως μέλος της «Αδελφικής ενώσεως», τη 7η Ιουλίου 1877, εν τη οικία τού Λεων. Πασχάλη Σταγειρίτου, και εδήλωσα ότι, όταν επιστή η στιγμή της επαναστατικής δράσεως, προθύμως θα ηκολούθουν τα επαναστατικά σώματα».

22. Πρόκειται για τους Π. Σπανόπουλο, Α. Οικονόμου, Δ. Βαλαμβάνη, Ι. Μηλιό, Α. Ηλιάδη.

υψηλός και ιερός σκοπός» της οργάνωσης, και καταγγελθούν «οι ισχυροί της γης διατιηταί», καλούνται σε εγγραφή νέα μέλη, τα οποία θα έπρεπε να καταβάλλουν τη συνδρομή τους. Αυτή ήταν, μία δραχμή τον μήνα για τα λεγόμενα «τακτικά μέλη», 500-1000 δραχμές εφ' άπαξ για τους «δωρητάς» και άνω των 1000 δραχμών για τους «Ευεργέτας». Ο ίδιος ο εκδότης, σε παρακατιούσα δημοσίευση, δήλωνε ότι θα κατέβαλλε «μόνον δραχμάς πεντακοσίας», με την ευχή στο μέλλον να συμπληρώσει «δι' αίματος και χρήματος το προς την πατρίδα καθήκον» του (αρ. 72, 12.5.1877). Από εκεί και έπειτα υπάρχουν στο έντυπο αλληπάλληλες δημοσιεύσεις για τη δραστηριότητα της οργάνωσης. Για παράδειγμα, η αποστολή σε πολίτες αντιτύπων με τις διακηρυγμένες θέσεις της, όπως αυτή που ζητούσε την «εκ των ενόντων» προετοιμασία «εις Άμυναν, και ει δυνατόν προς έμφρονα υποστήριξιν αδελφών στεναζόντων και τυραννουμένων». Το «εκ των ενόντων» μαρτυρά την παραδοχή για το ανέτοιμον των ενόπλων δυνάμεων. Η διευκρίνιση που ακολουθεί φιλοδοξεί να καλύψει τις πανθομολογούμενες αδυναμίες: ίδρυση τοπικής εταιρείας σκοποβολής, η οποία θα «συντελούσε εις την εκγύμνασιν των πολιτών και την ανάπτυξιν του στρατιωτικού αυτών φρονήματος (αρ. 73, 19.5.1877). Το σχέδιο άρχισε αμέσως να υλοποιείται, καθώς «οι ιδρυταί τής ενταύθα εταιρείας επί σκοπόν βολής» εξέλεξαν διοικητικό συμβούλιο, το οποίο ζητούσε «παρά των αρμοδίων, όπως μετά τας δεούσας επιδιορθώσεις και προφυλάξεις κατασκευασθή το κατάστημα εις την μεταξύ της άνω και κάτω Πύλης διώρυγα, διότι ουδέν άλλο μέρος υπάρχει καταλληλότερον» (αρ. 74, 26.5.1877).²³ Λίγο παραπάνω διαβάζουμε έκκληση προς το «ωραίον άμα και ευαίσθητον του νομού της Ευβοίας φύλλον» να ανταποκριθεί σε πρόσκληση για «περί λαχείου εργοχείρων υπέρ της Εθνικής Εταιρείας [...] όπως συμμεθέξωσι διά προσωπικού κόπου εις τον αγώνα τον καλόν».

Οι εκκλήσεις θα βρουν πρόσφορο έδαφος και η διάθεση για εθελοντική συμμετοχή, που είχε παρατηρηθεί σε στρατιωτικές κινητοποιήσεις προηγούμενων δεκαετιών, θα επαναληφθεί με τον ίδιο ενθουσιασμό. Ασφαλώς, τέτοιου είδους θυσιαστικές στάσεις όχι μόνο δεν θα έχουν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα, απεναντίας, υπογράμμιζαν τη γενικότερη σύγχυση και την αδυναμία που επικρατούσε σε όλες τις εκφάνσεις τής

23. Βλ. και ανάλογες θέσεις που διατυπώθηκαν σε φυλλάδιο, δεκαέξη χρόνια αργότερα: Γεώργιος Αντωνόπουλος, *Επί σκοπόν βολή, ήτοι περί της ανάγκης τού ν' ασκηθή εις την βολήν ο ελληνικός λαός, ως και περί του πρακτικού τρόπου, καθ' όν η ανάγκη αυτή θα εκπληρωθή*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, 1893.

εξουσιαστικής δομής του κράτους. Και όσο η Οικουμενική ακροβατούσε ανάμεσα στους εσωτερικούς λεονταρισμούς και στην αδράνεια, η Εύβοια θα εγκαταλείψει οποιαδήποτε ανοχή απέναντί της και η αρχική επιδοκιμασία στο εγχείρημα θα μετατραπεί πλέον σε οξύτατη κριτική. Η αρχή θα γίνει στο φύλλο 102 της 8ης Δεκεμβρίου 1877, όταν διαπιστώνει πως «η Ελλάς δυναμένη να ήναι πρότυπον βασίλειον εν τη Ανατολή²⁴ είχε καταντήσει ο εμπαιγμός της Ευρώπης». Οι ελπίδες πως «οι ενωθέντες ήθελον εγκαινίσει νέαν ευτυχή περίοδον» διαψεύδονταν. Επιπλέον, «εκείνοι έρριψαν το καχύμοιρον Έθνος εις οικονομικόν βάραθρον και προετοίμασαν την ατιμίαν αυτού», οπότε ακολουθούν οι απειλές:

Η εις τα σύνορα ή εις Αθήνας [...] Έφθασε τέλος πάντων η ώρα καθ' ην πρέπει ο λαός και ο στρατός να πράξωσι το έν των δύο. Ιον ή να γεννήσωσιν Ελληνικόν ζήτημα και απούσης της Κυβερνήσεως. 2ον ή να κρεμάσωσι τους δολοφόνους του Ελληνισμού. Θάρρος και ενέργεια! Αι μεμνιμοίρια είναι άξια γραιδίω! 300 κακούργοι δεν είναι δίκαιον να υπερισχύσωσι της θελήσεως οκτώ εκατομμυρίων ψυχών, των απαιτήσεων της ιστορίας χιλιετηρίδων και των αξιώσεων ολοκλήρου της Ευρώπης, ήτις δικαίως μκκτηρίζει τους απογόνους τού Μιλτιάδου και Επαμεινώνδου και τα τέκνα των ηρώων του 1821.

Αξιοσημείωτη η αναφορά στη συμπαράσταση («ολοκλήρου») της Ευρώπης. Εδώ εννοείται η «κοινή γνώμη», άποψη στηριγμένη μάλλον στις φιλελληνικές κινήσεις που αναπτύχθηκαν στη Δύση, στο πλαίσιο του διάχυτου ρομαντισμού, κατά τη διάρκεια της κρητικής εξέγερσης 1866-1869, με την άφιξη μάλιστα και εθελοντών.²⁵ Διότι οι κυβερνήσεις θα

24. Ο υπαιγιμός για τον Γεώργιο. Βλ. Έλ. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 162.

25. Για το ζήτημα βλ. Emmanuel Marcoglou, *The American interest in the Cretan revolution, 1866-69*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1971· Λεωνίδας Καλλιβερέτακης, «Οι Γαριβαλδινοί στην κρητική επανάσταση του 1866: το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά* 5 (1986), σ. 121-138· Αντώνης Λιάκος, «Ο Γαριβάλδης και η Κρήτη (1866-1869)», *Παλίμψηστον* 14/15 (1995), σ. 191-224· Δημήτριος Παντελοδήμος, «Η Γαλλική διανόηση και τα επαναστατικά κινήματα του 1866 στην Κρήτη και του 1878 στη Θεσσαλία», Ευάγγελος Χρυσός - Christophe Farnaud (επιμ.), *Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα*, Πρακτικά Συνεδρίου, 29 και 30 Μαρτίου 2011, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ. 63-75· Δημήτριος Παντερμαλής (επιμ.), *Ο Βίκτωρ Ουγκώ και η Ελλάδα*, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Kauffmann, Αθήνα 2002, σ. 26-51· Leonidas Kallivretakis, «A Century of Revolutions: The Cretan Question between European and Near Eastern Politics», Paschalis Kitromilides (επιμ.), *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*, Edinburgh University Press, 2008, σ. 18-22.

βρεθούν στο στόχαστρο σκληρής κριτικής. Να επισημανθεί, επίσης, η οριστική ρήξη με τις πολιτικές ηγεσίες και η εκτόξευση βαρύτατων απειλών, όπως και η πρόταση για στρατιωτική δράση ερήμην της κυβερνήσεως. Η έκκληση αυτή έτεινε να γίνει κυρίαρχο ρεύμα, το οποίο με τη σειρά του θα δημιουργήσει μια δυναμική μη ελεγχόμενη από την πολυκέφαλη Οικουμενική.

Σε αυτό συνέβαλαν και οι εξελίξεις στο μέτωπο του πολέμου. Η αναπάντεχη ήττα των ρωσικών στρατευμάτων στην Πλεύνα ενίσχυσε προς στιγμήν τις θέσεις των «αντισλαβιστών» στην Αθήνα. Αλλά η καθυστέρηση της προέλασης των Ρώσων μπορούσε να ιδωθεί και ως μια ευκαιρία για την ανασύνταξη του απαράσκευου ελληνικού στρατού. Όμως, οι στρατιωτικές εξελίξεις στο πολεμικό μέτωπο δεν περίμεναν τη στρατιωτική αναδιοργάνωση της Ελλάδας. Οι συντονισμένες στρατιωτικές κινήσεις Ρώσων και Ρουμάνων κατέβαλαν την τουρκική αντίσταση και στις 8 Ιανουαρίου 1878 τα ρωσικά στρατεύματα εισέρχονταν στην Αδριανούπολη. Ανάλογες νίκες σημείωναν οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι. Η ελληνική κυβέρνηση παλινωδούσε, καθώς

διαταγαί επί διαταγών εξήρχοντο εκ του Φουρονιστηρίου του Υπουργείου των Στρατιωτικών αντιφατικά, πολλάκις ανακαλούμεναι και πάλιν επαναλαμβανόμεναι αναλόγως των πολεμικών συμβάντων. [...] Ενίκων οι Ρώσσοι «εμπρός μάρς» ο στρατός εις κίνησιν· αι εργασίαι προς συγκρότησιν στρατοπέδου εις πυρετώδη κατάστασιν, ενίκων οι Τούρκοι «αλτ-λα» και αι εργασίαι διετάσσοντο ίνα ελαττωθώσι, μέχρις ότου επήλθε το της Πλέβνας πάθημα, όπερ εδειλιάσε την σοφήν πολυκέφαλον οικουμενικήν, ήτις εις τας ενεργείας αυτής ήρχισεν έκτοτε να εφαρμόζη ουχί το «σπεύδε βραδέως» αλλά το βήμα σημειωτόν.²⁶

Η γενική παραλυσία της κρατικής μηχανής και η έλλειψη προσανατολισμού της Οικουμενικής οδηγεί τον Φιλάρετο στην απόφαση να απευθύνει έκκληση στον Γεώργιο, αρχικά «να εγκαταλείψη την έπαυλιν της Δεκελείας και τον δροσερόν αυτής αέρα» (αρ. 81, 14.7.1877) και κατόπιν να αναλάβει δραστηκές πρωτοβουλίες:

26. Ανδρέας Πεταλάς, *Αναμνήσεις εκ του εν Θήβαις στρατοπέδου*, Αθήνα 1877, σ. 12. Ο συγγραφέας με αφορμή τα γυμνάσια του στρατού που πραγματοποιήθηκαν στη Θήβα εκείνο το έτος, με την παρουσία του ίδιου του βασιλικού ζεύγους, κάνει ένα είδος επιτόπιου ρεπορτάζ, χωρίς να λείπουν γενικότερες θέσεις και γνώμες για τα εθνικά ζητήματα.

*Εάν λοιπόν ο βασιλεύς, κατανοών, ότι το οικουμενικόν υπουργείον εναν-
άγησεν [...] εάν πράγματι θέλη τον πόλεμον [...] ας μη φεισθή ουδενός·
ας ηλεκτριώση το έθνος απ' άκρου εις άκρον διά μιας εκκλήσεώς του, ας
σχηματίση υπουργείον εντελώς της πολιτικής αμέτοχον και προ παντός
στρατιωτικόν, όπερ θα έχη την εντολήν να παύση πάσαν άλλην συζήτη-
σιν και παν άλλον έργον, όπως ασχοληθή εις τα του πολέμου, και μόνον
τού πολέμου, ας τεθή επικεφαλής του λαού του με την απόφασιν να μη
επιστρέψη ει μη νικητής και τροπαιούχος και τότε, ου μόνον δεν θέλει
ιδεί τον θρόνον του σαλευόμενον, αλλά τουναντίον θέλει εδραιώσει αυτόν
επί θεμελίων ασφαλέτων (αρ. 104, 22.12.1877).*

Συνεπώς, παραμερισμός των κοινοβουλευτικών διαδικασιών και σχημα-
τισμός αυλικής κυβέρνησης για να υποστηριχθεί αυτό που ο συγγρα-
φέας εννοεί, στο ίδιο άρθρο, «μεγαλείον τού ελληνικού κράτους». Εν
συνεχεία, προτείνεται και ο τρόπος: «πόλεμος εξοντώσεως ήτοι δευτέ-
ραν πράξιν του 1821, ουχί πόλεμον υπολογισμών μαθηματικών». Αυτού
του είδους οι προνεωτερικές και ανορθολογικές απόψεις χαρακτηρίζουν
τον νεαρό εκδότη και εξαντλούν τις αντιμοναρχικές αντιλήψεις του. Ο
ρόλος του ανώτατου άρχοντα γίνεται αντιληπτός ως συμπύκνωση των
εθνικών στοχεύσεων του κράτους, «η πηγή παντός θείου ενθουσιασμού»
(αρ. 75, 2.6.1877), ιδανικά τα οποία μπορεί να υπηρετήσει πραγματικά
μόνον αυτός, ασκώντας την εξωτερική πολιτική και τοιουτοτρόπως και
τη στρατιωτική. Ένας βασιλιάς, αποδεδειγμένος από την κομματική
αναποτελεσματικότητα και τις συνταγματικές δεσμεύσεις, που ακυρώ-
νει τις κομματικές αντιπαραθέσεις, προσωποποίηση «της εθνικής κοι-
νής γνώμης». Τέτοιοι βασιλείς, συνεπώς, ταυτισμένοι με την «ιστορία
των εθνών», θα μπορούσαν να «σώσουν εαυτούς και το έθνος των». Η
τελευταία αποστροφή, από το άρθρο της 22ας Δεκεμβρίου, θα μπορού-
σε να θεωρηθεί και ως παρακαταθήκη για τον αντιμοναρχισμό που θα
αρθρωθεί σταδιακά στον πολιτικό λόγο του Φιλάρτου. Και ο λόγος
αυτός μπορεί να γίνει κατανοητός μέσα από το φίλτρο της εθνικιστικής
ρητορείας του. Ακόμη και στο εθνικά επώδυνο 1897, όταν δημοσιεύει
το γνωστότερο έργο του, η αντίθεσή του στον θρόνο εδράζεται περισ-
σότερο στην αδυναμία επίλυσης των εθνικών θεμάτων και λιγότερο σε
θεμελιωμένες αστικοδημοκρατικές αντιλήψεις. Για τον Όθωνα: «ηθέτει
μεν τας συνταγματικάς του υποχρεώσεις», αλλά τον διέκρινε «αγνότης
πατριωτισμού και είχε «την ικανότητα εις παρασκευήν στρατού», ενώ
ήτο «θιασώτης της «Μεγάλης Ιδέας»». Και όλες αυτές οι επαινετικές
κρίσεις, κυρίως εξαιτίας των εξεγέρσεων του 1854, τις οποίες είχε ευνο-

ήσει ο Βαυαρός μονάρχης κινούμενος «εξ ευγενούς φιλοδοξίας».²⁷

Στις αρχές Ιανουαρίου ο Γεώργιος ανέλαβε την πρωτοβουλία να τερματίσει τον βίο της Οικουμενικής, αναθέτοντας στον Κουμουνδούρο να σχηματίσει κυβέρνηση, για να διαχειρισθεί τις συνέπειες μιας χαμένης «εθνικής ευκαιρίας» και να διασκεδάσει τις έντονες ανησυχίες.²⁸ Παράλληλα, ο μέχρι τότε επιφυλακτικός βασιλιάς παρέκαμψε την κυβέρνηση και έδωσε εντολή στον γηραιό υποστράτηγο Σκαρλάτο Σούτσο να μετακινήσει τα στρατεύματα από τη Χαλκίδα προς τα σύνορα. Ο ίδιος ο Κουμουνδούρος εξέθεσε στο κοινοβούλιο το πρόγραμμα της εξωτερικής πολιτικής, που συνοψιζόταν στην ευρηματική και γεμάτη αοριστία φράση «ενεργός προστασία των αλυτρώτων Ελλήνων και υπεράσπισης των δικαίων του ελληνισμού». Την πολιτική αυτή, μάλιστα, ενέκρινε και η εθνική αντιπροσωπεία σε μια σπάνια για τα ελληνικά δεδομένα συνάντηση με θετικές ψήφους 121, έναντι μόλις πέντε αρνητικών.²⁹

Ωστόσο, ο πόλεμος είχε τελειώσει, με την ηττημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία να αποδέχεται όλους τους όρους των Ρώσων, ενώ οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν είχαν αναλάβει καμία απολύτως ουσιαστική πρωτοβουλία. Η κοινή γνώμη θεώρησε ότι άλλη μια ευκαιρία είχε χαθεί για την άσκηση μεγαλοϊδεατικής πολιτικής και στράφηκε με διαδηλώσεις εναντίον της πολιτικής ηγεσίας. Η επιχειρηματολογία του φιλορωσικού και φιλοπόλεμου πνεύματος εδραιωνόταν και πάλι πάνω σε προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί στην προεπαναστατική περίοδο, τον 18ο αιώνα, αφού «καθ' ήν δε στιγμήν το σεσαθρωμένον οικοδόμημα του οθωμα-

27. Γεώργιος Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Σπυριδ. Κουσουλίνου, 1897, σ. 82-83 και 114. Βλ. και Γιώργος Κόκκινος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα. Η περίπτωση του Γεωργίου Φιλάρετου (1848-1929)», *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο (12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 2001, σ. 178.

28. Βλ. χαρακτηριστικά το τηλεγράφημα του Έλληνα προξένου στη Θεσσαλονίκη Κωνσταντίνου Βατικιώτη, τον Δεκέμβριο του 1877, μετά την προέλαση των ρωσικών στρατευμάτων: το γεγονός «ελύπησε σφόδρα και κατετάραξε τους ενταύθα Έλληνες, φοβούμενους μήπως μετά την ανακωχήν επέλθη ειρήνη επιβλαβής εις τον ελληνισμόν της Μακεδονίας διά της παραδοχής των υπερόγκων αξιώσεων της Ρωσίας, όπως επεκτείνη την Βουλγαρίαν μέχρι Θεσσαλονίκης», Σπύρος Καραβάς, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η «μικρά ιδέα» εν έτει 1878», *Τα Ιστορικά* 44 (2006), σ. 9.

29. Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σ. 546 και Κ. Gardikas, *ό.π.*, σ. 116-117.

νικού Κράτους κλονιζόμενον υπό τον σλαβικόν πέλεκυν, του ελληνικού μόνον κτύπου είχεν ανάγκην όπως καταπέση, ευρέθη [ενν. ο ελληνικός λαός] μετά χειρών κενών, πάσχωσιν σκοτοδίνην αντιζηλίας και ανίκανος να επωφεληθή τής περιστάσεως». ³⁰ Στις μεγάλες λαϊκές και αιματηρές διαδηλώσεις των ημερών ο ελληνικός στρατός φάνηκε έτοιμος για τη μόνη αποστολή που μπορούσε να διεκπεραιώσει: η κυβέρνηση Κουμουندούρου «δι' ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων κατέλαβε [...] την πρωτεύουσαν και διεσχόρπισε τον όχλον του Πειραιώς όστις ανήρχετο εις Αθήνας με τας χειρίστας των διαθέσεων». ³¹ Η ίσως, επειδή «η στιγμή ήτο κρίσιμος» για την ίδια την πολιτική εξουσία στην πρωτεύουσα, «τα διάφορα στρατιωτικά σώματα περιεπόλουν, εφρούρουν, εξετάλουν το καθήκον αυτών», ³² σε μια προσπάθεια να κατευναστεί η λαϊκή οργή, ασχέτως αν το πανελλήνιο απαιτούσε από το ίδιο στράτευμα απελευθερωτικές-πολεμικές επιχειρήσεις. Η Εύβοια αναφέρεται στα επεισόδια και τάσσεται αναφανδόν υπέρ του «λαού», ο οποίος «διά δεινής κραυγής οδύνης» ζητούσε από τον βασιλιά «πόλεμον μέχρις εξοντώσεως». Η άλλη πλευρά είναι «οι ένοχοι», τους οποίους προειδοποιεί: «απέλθετε, ω οικουμενικοί, μακράν της πατρίδος σας κλείοντες το στόμα σας, όπερ σήμερα ηνοιζατε υβρίζοντες το έθνος» (αρ. 108, 19.1. 1878). Συνδυάζοντας, λοιπόν, τις προηγούμενες αναφορές του Φιλάρετου με τα επεισόδια που συγκλονίζουν την πρωτεύουσα, μπορούμε να οριοθετήσουμε τις αντίπαλες δυνάμεις πάνω σε ένα δίπολο: βασιλιάς ως «πηδαλιούχος», με μόνη δέσμευση την υπηρεσία του έθνους βάσει της εκπεφρασμένης μεγαλοϊδεατικής πολιτι-

30. Μιλτ. Σεϊζάνης, *ό.π.*, σ. 63-64.

31. Γ. Ασπρέας, τ. Β', *ό.π.*, σ. 92: «Θερμοκέφαλοι πατριώται και φιλοπόλεμος νεολαία εξώθησαν ευθύς αμέσως τον λαόν εις θορυβώδη διαδήλωσιν υπέρ του πολέμου, κύματα πολιτών εν μεγάλη εξάψει καθυβρίζοντα τους πολιτικούς αρχηγούς ελιθοβόλησαν τας οικίας των Ζαΐμη, Τρικούπη, Δεληγιώργη και Κουμουندούρου. Προ της οικίας του τελευταίου τούτου εγένετο και αιματοχυσία, ήτις εξήγειρε πλειότερον τον λαόν και εβύθισεν εις αναρχίαν την πρωτεύουσαν επί διήμερον». Επίσης, Επ. Κυριακίδης, τ. Β', *ό.π.*, σ. 569: «Χιλιάδες λαού βαρέως φέροντος τα γινόμενα, διερεθιζομένου δ' επί μάλλον εκ των αγορεύσεων πατριωτών τινων παρεξετράπη εις οχλαγωγίας· οι μάλλον εξημμένοι έθραυσαν τας υάλους των παραθύρων των οικιών των κομματαρχών προπηλακίζοντες αυτούς και ζητούντες να εφαρμόσωσι τον νόμον του Λύντς ωσει προύκειτο περί εγκληματιών· η ορμή του ακατασχέτου όχλου ήτο τοιαύτη ώστε ολίγου δειν εφόρευε την σύζυγον του Ζαΐμη. Εις τας οικίας Δεληγιώργη, Ζαΐμη, Τρικούπη, Κουμουندούρου εγένοντο σκηναί βίας παρά του εκμανέντος εκείνου πλήθους. Εν ταις συγκρούσεσι ταύταις εφονεύθησαν δύο, ών τα πτώματα ο λαός εκόμισε προ των ανακτόρων κραυγάζων».

32. Μιλτ. Σεϊζάνης, *ό.π.*, σ. 73.

κής, ένας ανώτατος άρχων που όφειλε «κηρυττόμενος αρχηγός ονόματι και πράγματι της καλής τού έθνους μερίδος να επιβάλλη εις πάντας την εθνικήν πολιτικήν – την πολιτικήν τού Κολοκοτρώνη, πυρπολούντος την οικίαν των μη ασπαζομένων τον μέχρι εξοντώσεως αγώνα» (αρ. 129, 15.6.1878). Με τη φράση «καλή του έθνους μερίδα» προσδιορίζεται όμως ένα συγκεκριμένο τμήμα του λαού. Διότι ο αναγνώστης της εφημερίδας μπορεί παραπάνω να διαβάσει και για την «άλλη μερίδα»: ένα «σμήνος κηφήνων, κλεπτών και ληστών [...] εμπαιζομένων, ατιμαζομένων αλλ' αδιαφορούντων», όπερ συνενόχων των «κλεπτοπροδοτών» πολιτικών (αρ. 145, 5.10.1878). Αυτοί συνιστούσαν τον άλλο πόλο.

Αυτού του είδους οι υπεραπλουστευμένοι αφορισμοί του Φιλάρету, η διάκριση δηλαδή των Ελλήνων τρόπον τινά σε «πατριώτες» και «προδότες», θα μπορούσαν να μην είχαν διατυπωθεί, αν οι ελπίδες που δημιούργησαν οι κινήσεις του Κουμουνδούρου ενσάρκωναν πράγματι το όραμα του εκδότη. Διότι, παρά την αρνητική έκβαση για τα ελληνικά συμφέροντα του ρωσοτουρκικού πολέμου, ο πρωθυπουργός κάλεσε τους εκπροσώπους της «Εθνικής Άμυνας» και της «Αδελφότητος» για να τους αναγγείλει ότι πλέον οι ενέργειές τους, οι οποίες συνίσταντο στην υποδαύλιση των εξεγέρσεων στις αλύτρωτες περιοχές, θα είχαν την επίσημη κάλυψη της Πολιτείας, η οποία έτσι υιοθετούσε προηγούμενη παραίνεση της εφημερίδας: «Θεσσαλοί και Ηπειρώται! Μακεδόνες και Αλβανοί! Κρήτες! Τι περιμένετε; [...] Κόψατε τα δεσμά και διαμαρτυρηθήτε εις τα όρη» (αρ. 79, 30.6.1877). Ταυτοχρόνως, ο υπουργός των Εξωτερικών Θεόδωρος Δηλιγιάννης ανακοίνωνε την εισβολή ελληνικού στρατού στη Θεσσαλία, χωρίς όμως την κήρυξη πολέμου και μάλιστα με την εντολή-υπόδειξη να μην έρθουν σε σύγκρουση με τις τουρκικές δυνάμεις. Οι τελευταίες υποχώρησαν βορειότερα και το γεγονός χαιρετίσθηκε με τρόπο πανηγυρικό στην Ελλάδα, με δοξολογίες και παρελάσεις.³³

33. Βλ. χαρακτηριστικά: «Ο ελληνικός στρατός, ως μανθάνομεν ταύτη τη στιγμή, άνευ προκηρύξεως πολέμου, υπερεπήδησε τα μεθόρια και ελαύνει εις τας πεδιάδας της Θεσσαλίας. Η οθωμ. Πρεσβεία κατεβίβασε τα σήματα [...]. Η καρδιά σταματά πάλλουσα και αναμένει», εφημ. *Εθνική Φωνή* (21.1.1878). Ή «Η θέσις του ελληνικού και ελευθέρου βασιλείου δεν πρέπει να ήναι αδιάφορος. Το ηρώων έργον των πατέρων μας του 1821 ήρξατο μόνον, αλλά δεν έσχε πέρας [...]. Οι καιροί δεν είναι και μενετοί· δεν μας περιμένουν. Εάν και οι δούλοι και οι ελεύθεροι Έλληνες μείνωσιν έξω του αγώνος, και οι φίλοι και οι εχθροί των μας γνωστοποιούσιν ότι τα δικαιώματα ημών αποσβέννυνται, και ουδέν να προσδοκώμεν δυνάμεθα! Εμπρός λοιπόν, αδελφοί Θεσσαλοί, Ηπειρώται, Μακεδόνες, Κρήτες και πάντες απανταχού γης Έλληνες αναστήτε», εφημ. *Η Πρωξ*, 20.1.1878.

Έμπλεος ενθουσιασμού αλλά και με ρομαντική αφέλεια ο Γεώργιος Φιλάρετος, μέσα από τις στήλες της εφημερίδας του μας δίνει το κλίμα που επικρατούσε στη Χαλκίδα, μια πόλη που βρισκόταν στο κέντρο των στρατιωτικών κινητοποιήσεων, και ταυτόχρονα αποκαλύπτει την ολοσχερή αδυναμία του στρατού:

Μετ' εθνικής υπερηφανείας βλέπομεν ασκουμένους δις της ημέρας τούς ήδη κληρωθέντας εφέδρους του ημετέρου νομού, υπό την επίβλεψιν του αόκνου συνταγματάρχου κυρίου Δημητρακοπούλου και των λοιπών φιλοτίμων Κ.Κ. αξιωματικών και υπαξιωματικών. Οι έφεδροι ούτοι [...] είναι, κατά την ποιητικήν έκφρασιν του μακαρίτου Ζαλοκώστα, «όλοι λεβέντες διαλεκτοί» εντός δ' ολίγων ημερών εξέμαθον τούς τε βηματισμούς, τας στροφάς και τον χειρισμόν των όπλων· θεώμενός τις αυτούς γυμναζομένους είναι αδύνατον να μη ανακράξη συγκεκινημένος «κρίμα να μην έχωμεν πλειοτέρους» και ενθυμηθή τους αρχαίους οπλίτας της Ελλάδος, οίτινες κατέπληξαν τον κόσμον. Δυστυχώς όμως η Κυβέρνησις εβράδυνε τσοούτον εις την αποστολήν των αμοδιών στολών, ώστε πολλοί ηγαγκάστησαν να αναχωρίσωσιν άνευ αδείας εις τας εστίας των, όπως αλλάξωσι τα εις ράκη καταπεσόντα ενδύματά των (αρ. 84, 4.8.1877).

Το πνεύμα που διαπνέει την αρθρογραφία των ημερών, απεικασία ασφαλώς της ελληνικής κοινωνίας, συνοψίζεται στις έννοιες λεβεντιά, αρχαίο κλέος, αυτοθυσία, απέναντι στη μονίμως βραδυπορούσα πολιτική ηγεσία. Για αυτό το τελευταίο, εξάλλου, οι στρατιώτες στη Λαμία άρχισαν να διαδηλώνουν υπέρ του πολέμου. Για τον Φιλάρετο η «υπακοή είναι καθήκον», ωστόσο δικαιολογεί τις αντιπειθαρχικές ενέργειες «καθ' ην εποχήν έπρεπε να παίζηται η δευτέρα πράξις του δράματος του 1821 (αρ. 104, 22.12.1877). Ο ίδιος, παρά το γεγονός ότι η χήρα μητέρα του έπασχε «υπό λυπομανούς μελαγχολίας» και υπήρχε κίνδυνος «ν' αποθάνη εξ αποπληξίας», αν μάθαινε την αλήθεια, αποφάσισε, «προ της επιτακτικής ανάγκης», να αναχωρήσει με άλλους εθελοντές για τη Θεσσαλία.³⁴

Ο ενθουσιασμός αυτός, όμως, δεν ανταποκρινόταν στην ωμή πραγματικότητα, την οποία έσπευσαν να υπενθυμίσουν οι πρεσβευτές των ευρωπαϊκών δυνάμεων, όταν ζήτησαν την ανάκληση των στρατιωτικών δυνάμεων από το τουρκικό έδαφος. Η ελληνική ηγεσία συμμορφώθηκε, αλλά δεν εγκατέλειψε την προσπάθεια. Ο Κουμουνδούρος υπέδειξε στους κατά τόπους Έλληνες προξένους να συνεργήσουν ούτως ώστε να προκλη-

34. Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, ό.π., σ. 49-50.

θούν εξεγέρσεις. Έτσι το κύριο βάρος της αλυτρωτικής πολιτικής έπεφτε στους εκτός συνόρων ομογενείς και το εθνικό κέντρο θα συνέδραμε στο μέτρο των δυνατοτήτων του, δηλαδή ελάχιστα και κυρίως αναποτελεσματικά. Κάτω από αυτές τις συνθήκες εξεργάγησαν, «τύχη αγαθή» (αρ. 107, 12.1.1878), εξεγέρσεις στην Κρήτη, τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Όλες στηρίχθηκαν στην αποστολή εθελοντών, την αυτενέργεια και τον ενθουσιασμό. Καμία σε σχέδιο.

Η θεσσαλική εξέγερση θα μπορούσε, λόγω γειτνιάσεως, να εξελιχθεί καλύτερα για την ελληνική πλευρά. Ο συντονισμός της εξέγερσης, με απόφαση που έλαβαν προσωπικά ο Κουμουνδούρος και ο Τρικούπης, ανατέθηκε στον λοχαγό Κωνσταντίνο Ισχύμαχο, καταρτισμένο και γνωστό αξιωματικό από την ηγετική του θέση στις πατριωτικές οργανώσεις. Ο εθελοντής πλέον Φιλάρετος σπεύδει από την πρώτη στιγμή να μεταφέρει στις στήλες της *Εύβοιας* ξανά τον ενθουσιασμό του με ανταποκρίσεις: «πολυάριθμα εθελοντών σώματα εξ εκλεκτών ανδρών κατά το πλείστον καταγομένων εκ της δούλης Ελλάδος» έσπευσαν να αναλάβουν επαναστατική δράση, έτσι ώστε «εντός ολίγων ημερών να κοσμήσι τας Θεσσαλικάς πεδιάδας» (αρ. 109, 28.1.1878). Δόθηκαν μάχες, άλλες νικηφόρες, άλλες όχι, ωστόσο το αποτέλεσμα ήταν προδιαγεγραμμένο. Γρήγορα, λοιπόν, τον ενθουσιασμό θα διαδεχθεί η απογοήτευση, καθώς η ελληνική ηγεσία, μετά τη σταθερά αρνητική διάθεση των Δυνάμεων, υποχρεώθηκε να ανακαλέσει τους άνδρες που είχαν περάσει τα σύνορα, δημιουργώντας σχεπτικισμό για τον όλο σχεδιασμό, αλλά και σκορπίζοντας την απογοήτευση στην παραπλανημένη ελληνική κοινή γνώμη.³⁵

Στο πρώτο φύλλο μετά την επάνοδό του από τη Θεσσαλία δείχνει μάλλον αμήχανος και εντοπίζει τα αίτια της ήττας σε δευτερεύοντες λόγους, όπως «η ανεπάρκεια των δυνάμεων και η έλλειψις επικουριών,

35. Ο Πέτρος Λυκούδης, από τους πλέον καταρτισμένους αξιωματικούς, με συμμετοχή στη θεσσαλική εξέγερση, αποδίδει το κλίμα που επικρατούσε την επαύριον της ανακλήσεως των εθελοντικών σωμάτων σε επιστολή προς τον, επίσης αξιωματικό, πατέρα του Στυλιανό, ταυτόχρονα όμως ομολογεί άγνοια για τις διπλωματικές εξελίξεις αλλά και τις πραγματικές δυνατότητες του ελληνικού στρατού: «Ο στρατός απεθαρρύνθη ταχέως και απώλεσε το ηθικόν του. Αφ' ετέρου εξεθέσαμεν τους δυστυχείς υποδούλους, και τους εργατελίπομεν εις τον όλεθρον. Δεν γνωρίζω τίνες πολιτικοί λόγοι επέβαλον τα γενόμενα. Αλλ' έν μόνον βεβαιώ· ότι αν οι Τούρκοι μάς ενίκων, δεν θα εκέρδιζον ηθικώς τόσον, όσον εκ της ανεξηγήτου ταύτης φυγής μας. Η πειθαρχία εχλαρώθη εκ της απογοητεύσεως· ομοιάζομεν στρατόν εν αποσυνθέσει». Βλ. Πέτρος Στ. Λυκούδης, *Γενεαλογία-Βιογραφία-Έργα και το υπ' αυτού εφευρεθέν νέον σύστημα λυομένων πυροβόλων*, Αθήνα 1923, σ. 62-63.

εν τέλει δε και η τελεία έλλειψις φυσιγγίων Γκρα δια το σώμα των στρατιωτών» ή στο ότι η κυβέρνηση «εχάθη εις μιας κουταλιάς νερό» (αρ. 119, 8.4.1878). Στο επόμενο φύλλο, όταν έχει περάσει η πρώτη απογοήτευση, θα ξεκινήσει τη σφοδρή κριτική με τρόπο συστηματικό. Από τον καταγγελτικό του λόγο ξεχωρίζουμε τον «ορισμό», όπως τον προσδιορίζει, της «Ελληνικής Επαναστάσεως του 1878»:

είναι αυτό τούτο το 1854 συν(+) τη προόδω πολιτικής κακοηθείας ετών 24, εφηρμοσμένης κατά το υπόδειγμα καλπονοθευτικών εκλογών υπό την ανωτέραν διεύθυνσιν του υπουργείου Κουμουνδούρου, και μείον(-) τη βοήθεια των ανδρών του 1821, οίτινες συνέπραττον τότε αντεκατεστάθησαν σήμερον κατά το πλείστον υπό κομματαρχίσκων, παρέχουσα όμως ως εξαγόμενον ελπίδας πλειότερας ένεκεν των αμαρτιών της Τουρκίας και χάριν των Αγγλικών συμφερόντων.

Ενδιαφέρων ορισμός, με τον οποίο ο Φιλάρετος συνοψίζει, τρόπον τινά, τις αντιλήψεις του για τα εθνικά ζητήματα.

Αρχικά, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι αναφέρεται στα σχετικά πρόσφατα γεγονότα του 1854, χωρίς να αντιλαμβάνεται, ηθελημένα ή μη, ότι ο ανεδαφικός ενθουσιασμός του παλατιού και της πλειονότητας της πολιτικής ηγεσίας είχαν οδηγήσει τότε τη χώρα σε μια τυχοδιωκτική περιπέτεια και, τελικά, σε ταπεινωτική υποχώρηση. Ο μεγαλοϊδεατισμός του έχει ως αφετηρία το 1821, το 1854 το αντιλαμβάνεται ως έναν σταθμό της εθνικής προσπάθειας και το 1877 ως «τελευταία» ευκαιρία (αρ. 72, 12.5.1877). Μισό αιώνα μετά την Επανάσταση, αναφέρεται στους «κληρονόμους του 1821» και καλεί να «αναστηθούν τα καπετανάτα, αφού και καιρού και μέσων στερούμεθα πλέον να προετοιμάσωμεν στρατόν και στόλον κατά τους κανόνες της τέχνης» (αρ. 98, 10.11.1877). Θαυμάζει τον «Ιερό Λόχο» που συγκρότησαν Θηβαίοι εθελοντές, «με την ωραίαν των σημαίαν, κεντωμένην υπό των νεανίδων», και καλεί τους αναγνώστες να συμβάλουν στο να καλυφθεί ένα βασικό κενό: το σώμα να αποκτήσει και όπλα, διότι «ουδέν άλλον» ζητεί» (αρ. 88, 4.9.1877). Αυτές οι πρακτικές, που ταυτίζονταν με προνεωτερικές αντιλήψεις και προσομοίαζαν στις συνθήκες του προεπαναστατικού κλεφταρματολισμού, φάνταζαν ικανές να υπερκαλύψουν αφενός τις ανακολουθίες και τις ανεπάρκειες της πολιτικής ηγεσίας και αφετέρου τη γλισχρότητα των δημοσίων οικονομικών. Εξάλλου, γνωρίζει ότι η Ελλάδα «αδεν θα δυνηθή να πολεμήση ως η Γερμανία, αλλά κατά το σύστημα του 1821 τελειοποιούμενον εφ' όσον αι περιστάσεις το επιτρέπουσι

και αι ανάγκαι το επιβάλλουσι, διότι τότε μεν ημυνόμεθα απλώς, ενώ νυν επιθετικήν έξομεν θέσιν» (αρ. 76, 9.6.1877). Αυτό μπορούμε να το εξηγήσουμε, μόνον αν το εντάξουμε στη γενικότερη ρομαντική διάθεσή του να εξιδανικεύει το παρελθόν, ακόμη και αν αυτό δεν είναι απώτερο, ακόμη κι αν αποτελεί μελανή κηλίδα, όπως το 1854. Γενικότερα, όμως, οι αναφορές του στην ιστορία, αρχαία και νεώτερη, συνιστούν τη βασική πηγή από την οποία ο λόγος του αρδεύει επιχειρήματα, προκειμένου να προτείνει λύσεις ή να καταγγείλει. Την ιστορία την αντιλαμβάνεται ως μια αέναη διαπάλη του ελληνισμού, «της μητρός του πολιτισμού», με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις που επιβουλεύονται, κινούμενες συνήθως συνωμοτικά, τα συμφέροντά του, αφού «δεν συνεκίνησαν τους ισχυρούς τής γης διαιτητάς εις την οφειλομένην φιλανθρωπίαν και δικαιοσύνην» (αρ. 72, 12.5.1877): εξ Ανατολών ο πανσλαβισμός με μήτρα τη ρωσική εξωτερική πολιτική, καθώς «η Ρωσσία διά παντός τεχνάσματος —θεμιτού και αθεμίτου— μάχεται κατά του ελληνισμού» (αρ. 177, 24.5.1879) και εκ Δυσμών η Αγγλία. Στην αγγλική πολιτική, μάλιστα, εντοπίζει και τον πιο επικίνδυνο αντίπαλο των ελληνικών συμφερόντων.

Ξεκινάει την επίθεσή του με συγκρατημένους χαρακτηρισμούς, θεωρώντας την αγγλική πολιτική «ιδιοτελή», και διαπιστώνει ότι οι υποδείξεις του Λονδίνου προς την Αθήνα για μη ανάμιξη στον πόλεμο είναι «οιονεί πανούργος δηλητηρίασις του Ελληνισμού» (αρ. 78, 23.6.1877). Όσο όμως ανεβαίνει ο πολεμικός πυρετός, εντείνεται η επίθεση: «η Αγγλία δεν εδίστασε ουδέ ηρυθρίασε υπό το πρόσχημα των αγγλικών συμφερόντων να παραστήση εις την ελ. Κυβέρνησιν δίκην μαστροπού (επιτραπήτω ημίν η λέξις) ότι η επιθυμία της γείτονος ημών είναι να μη εξακολουθήση η Ελλάς τας παρασκευάς» για πόλεμο (αρ. 91, 22.9. 1877). Και όταν ο πόλεμος έχει τελειώσει, η «μαστροπός» γίνεται «γραύς πεπειραμένη», η οποία «ψάφουσα τας καρδίας [...] κανονίζη δι' ακριβείας εμπορικής, τα συμφέροντά της» και η οποία, επίσης, «συναντά τον Ελληνισμόν, νέον ζωηρόν μεν και ωραίον, αλλ' επιπόλαιον μέχρι τρέλλας, και εκ τοιούτων αδυναμιών ονειροπολούντα στάδιον» (αρ. 122, 27.4.1878). Όταν πλέον είχε τερατισθεί το συνέδριο του Βερολίνου, το διαφαινόμενο αποτέλεσμα, με την παραχώρηση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας στην Ελλάδα, έγινε ευμενώς δεκτό. Όχι μόνο για τη διεύρυνση των συνόρων, αλλά και γιατί αποτράπηκε η δημιουργία της μεγάλης Βουλγαρίας, που όριζε η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.³⁶ Για τον Φιλάρετο, μολονότι η

36. Βλ. Επ. Κυριακίδης, τ. Β', ό.π., σ. 598-599· Τρύφων Ευαγγελίδης, *Τα μετά τον Όθωνα, ήτοι Ιστορία της Μεσοβασιλείας και της Βασιλείας Γεωργίου*

παρέμβαση της αγγλικής διπλωματίας εξυτηρήτησε τις ελληνικές θέσεις, η δυσπιστία ήταν εύλογη και η επίθεση δεδομένη. Ο τίτλος του άρθρου αποκαλυπτικός: «Όφεις υπό άνθη». Και τούτο, διότι «η πωλήτρια της Πάργας και η άρπαξ της Κύπρου, η τους οφθαλμούς ερωτικώς επί της πολυπαθούς Κρήτης ρίπτουσα, κυβερνωμένη υπό του Ιουδαίου, ουδέποτε δύναται να έχη και φιλελληνικά αισθήματα» (αρ. 209, 7.2.1880). Εκτός όμως από τον υπαινιγμό για τον ρόλο του «Ιουδαίου» πρωθυπουργού Ντισραέλι, επίθεση θα δεχθεί και ο πλέον συνεπής πολιτικός της αγγλόφιλης πολιτικής, ο Χαρίλαος Τρικούπης: «Η μαγνητική βελόνη της πυξίδος των Αθηνών εκ της προς άρκτον Πετροπούλεως, εστράφη εις το προς την δύσιν Λονδίνον». Και το αφοριστικό συμπέρασμα, προάγγελος της στάσης που θα τηρήσει έκτοτε έναντι τού Μεσολογγίτη πολιτικού, η δημιουργική περίοδος του οποίου μόλις ξεκινούσε: «Οι ξένοι λοιπόν μας εκυβέρνων επί Κουμουνδούρου χάριν των Ρωσσολαύων! Οι ξένοι ατυχώς πρόκειται να μας κυβερνήσωσι και επί Τρικούπη χάριν των Αγγλο-Τούρκων!...» (αρ. 215, 20.3.1880).

Γενικότερα, η Εύβοια κρατάει μια στάση καταγγελτική και ίσων αποστάσεων έναντι τόσο της Αγγλίας όσο και της Ρωσίας, τις οποίες χαρακτηρίζει ως «δαίμονες της Ευρώπης» που «τρώγουσι τα σπλάχνα του Ελληνισμού». Την πρώτη θεωρεί διαχρονικά ως «προστάτη» των Τούρκων και τη δεύτερη των Σλάβων. Από τις Δυνάμεις εκφράζει την εμπιστοσύνη του προς τη «Δημοκρατική» Γαλλία, χάρη στην «ευσπλαχνία» της οποίας η Ελλάδα κατάφερε να ενσωματώσει «εν τουλάχιστον ράκος εκ του Ελληνισμού» στο συνέδριο του Βερολίνου» (αρ. 180, 14.6.1879).

Η «χαμένη ευκαιρία» τού 1877 προκαλεί αρχικά στον Φιλάρετο τη διάθεση της εθνικής αυτομεμφίας. Για παράδειγμα, ο διαπραγματευτής στο Βερολίνο δεν είναι ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης αλλά απλώς ο «υιός τού Δεληγιάννη», οπότε «ω όνειδος εις τους διαδόχους του 21!» (αρ. 146, 12.10.1878). Ή διαπιστώνει ότι υπήρχε «σήψις εντός τέλματος» (αρ. 148, 26.10.1878). Αλλά υποχρεώνεται να αναζητήσει τη λύση «εκ των σπλάχνων του γνησίου Ελληνικού λαού τους νέους κτίστας» (αρ. 172, 26.4.1879), χωρίς να προσδιορίζει το πιστοποιητικό «γνησιότητας», και, εκτός από τον καταγγελτικό λόγο, να διατυπώσει δύο προτάσεις. Η πρώτη περιέχει ψήγματα αυτοκριτικής: «Ζητήσωμεν στόλον και στρατόν, πραγματικόν και ανάλογον των πόρων ημών, διότι άνευ αυτών θα ήμεθα πάντοτε γελοιόι» (αρ. 173, 5.5.1879). Η άλλη συνοψίζεται

του Α' (1862-1898), Εν Αθήναις 1898, σ. 513. Αρνητική κριτική στην εξέλιξη επιφυλάσσει ο Γ. Ασπρέας, τ. Β', ό.π., σ. 114.

στον όρο «Ομοσπονδία της Ανατολής». Εντοπίστηκαν δύο αναφορές στον όρο, η πρώτη διατυπώνεται μάλλον πρόχειρα, ως αποτέλεσμα της απογοήτευσης και του θυμού που είχε προκαλέσει η στάση των «αρπάγων» Δυνάμεων: «οι λαοί της Ανατολής [...] να συνενωθώσι και καταρτίσωσιν ισχυράν Ανατολικήν Ομοσπονδίαν» (αρ. 82, 21.7.1877). Η πρόταση ολοκληρωμένη θα διατυπωθεί ένα χρόνο αργότερα (αρ. 124, 11.5.1878): «η ομοσπονδία όλων των λαών της Ανατολής», εφόσον «τας μικράς ταύτας εθνότητας ωραίων και πλουσίων χωρών εποφθαλιμώσι και εκμεταλλεύονται αι μεγάλαι δυνάμεις και ιδία η Ρωσσία αφ' ενός και η Αγγλία αφ' ετέρου». Όπως αναμενόταν, σε αυτήν την «Ομοσπονδία» επιφυλάσσει κυρίαρχη θέση στους Έλληνες: «υπό την πρυτανείαν των Ελλήνων» ή «υπό την προεδρείαν των Ελλήνων». Αναμενόμενη και η αιτιολόγηση: «[των Ελλήνων] ως πολυπληθεστέρων και ως ικανοτέρων (μεταξύ των τυφλών ο μονόφθαλμος βασιλεύει) και ως εχόντων επί τέλους τίτλον ιδιοκτησίας νομιμότερον – την ιστορίαν, διερμηνέα δε τον καλλίτερον – την γλώσσαν των θεών». Με το τρίπτυχο της ελληνικής υπεροχής —ικανότητα (εμπορική);, ιστορία, γλώσσα— εδραιωμένο στο παρελθόν, ο Φιλάρετος πρότεινε τη διευθέτηση μεγάλων εθνικών ζητημάτων, που είχαν καταστήσει τη Βαλκανική στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα πεδίο πολυποίκιλων ανταγωνισμών και συγκρούσεων. Η «Ομοσπονδία» τού Φιλάρετου, περιβεβλημένη με την εθνικιστική ρητορική της εποχής, δεν υιοθετεί ούτε την ιδανική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, δηλαδή μια πολυεθνική αυτοκρατορία με έδρα την Κωνσταντινούπολη, ούτε την προοπτική του νεωτερικού εθνικού κράτους. Προσδιορίζει τα όρια τής κάθε εθνότητας ξεχωριστά. Ως προς τους Έλληνες ορίζει: «ανακτώντες τας νήσους, την Ήπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν και Αλβανίαν [θα] αναλάβωσι την προστασίαν των ομοσπόνδων λαών», οπότε «η Ανατολή δύναται να ειρηνεύση επί ισχυρών θεμελίων».³⁷

Η αδόκητη εξέλιξη της περιπέτειας του 1877-1878 θα οξύνει τη δημοσιογραφική γραφίδα του Φιλάρετου. Από το φύλλο 141 της 7ης Σεπτεμβρίου 1878, θα υιοθετήσει το σύνθημα «ή 1821 ή 1789». Η πρώτη χρονολογία παρέπεμπε στον «δαυλόν του Κολοκοτρώνη, αποτεφρούντα τα καλλιμάρμαρα κτίρια των υπέρ την πατρίδα αγαπώντων το χρήμα». Με

37. Για το ενδεχόμενο της βαλκανικής ομοσπονδίας ως γενικότερη αντίληψη για τη λύση του Ανατολικού Ζητήματος βλ. Έλ. Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 337-346· Leften Stavros Stavrianos, *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Northampton Mass, 1944, σ. 84-122· Λουκιανός Χασιώτης, *Η Ανατολική Ομοσπονδία: δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2001.

τη δεύτερη καλούσε «να σταματήσωμεν τον χειμάρρον των φόρων και των δανείων» (αρ. 142, 16.9.1878). Εθνικοί πόθοι και κοινωνική μεταβολή αρρήκτως συνδεδεμένα στην προοπτική τής επανάστασης. Εν τω μεταξύ, η σχέση του με τον θρόνο έχει διαρραγεί οριστικά. Επιθυμούσε να δει έναν βασιλιά, «τον ακριβώτερον παντός άλλου πληρωνόμενον Άρχοντα [...] ουχί υπό τα σκιερά της Δεκελείας δάση αλλ' επί κεφαλής του στρατού και του λαού του», ως «τον νόμιμον κύριον του θρόνου του Βυζαντίου» (αρ. 142, 16.9.1878). Ήταν πεπεισμένος πλέον ότι ο Γεώργιος δεν ήταν διατεθειμένος να αναλάβει «πόλεμον μέχρις εξοντώσεως», εν ανάγκη «ριψοκινδυνεύοντας» τον θρόνο, «ίσως την ζωήν του και πάντα ταύτα ταχέως και άνευ υπολογισμών». Έτσι, η εμβληματική ρήση «Ισχύς μου η αγάπη τού λαού [...] ήρξατο σπουδαίως εξατμιζομένη» (αρ. 180, 14.6.1879). Όπως και η ανοχή του πριν δύο χρόνια απέναντι στην Οικουμενική. Στις 10 Απριλίου 1880 θα αποχαιρετίσει τους αναγνώστες με το φύλλο 219. Την έκδοση ανέλαβε ο «θετός πατέρας» της³⁸ Νικόλαος Δημητριάδης, μέχρι τις 2 Απριλίου 1881. Τη χρονιά δηλαδή που θα εκλεγεί βουλευτής Βόλου, εγκαινιάζοντας μια μακρά πολιτική σταδιοδρομία, χωρίς να αποστεί από τις θέσεις του στα εθνικά θέματα.

Η Εύβοια αποτέλεσε ασφαλώς εφαλτήριο για τον νεαρό νομικό, προκειμένου να δοκιμάσει τις δυνάμεις του εν όψει της εισόδου του στον πολιτικό στίβο. Ξεφυλλίζοντας ο αναγνώστης τα φύλλα της διαπιστώνει ότι τα εθνικά θέματα δεσπόζουν. Ο εθνικός λόγος της, πάντοτε οξύς, ενίοτε επαινετικός, συνήθως καταγγελτικός, είναι σύμφωνος με το κυρίαρχο πνεύμα ενός ρομαντικού μεγαλοϊδεατισμού που συνήγειρε το πανελλήνιο κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Μέσα από τη βραχύβια κυκλοφορία της εφημερίδας διακρίνει κανείς τις πολιτικές μετατοπίσεις του Φιλάρετου, αποτέλεσμα κυρίως των εξελίξεων που ελάμβαναν χώρα επέκεινα των βορείων συνόρων. Αρχικά, τάσσεται υπέρ της «ενόπλου ουδετερότητος», γρήγορα όμως η προοπτική της νίκης των Ρώσων έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα τον υποχρεώσει να υιοθετήσει φιλοπόλεμη στάση. Πάντοτε επικριτικός για το υπάρχον πολιτικό σύστημα, θα υποστηρίξει με θέρμη την Οικουμενική κυβέρνηση. Η αδυναμία του συγκεκριμένου κυβερνητικού σχήματος θα ερμηνευθεί από τον ίδιο ως αδράνεια, οπότε με ευκολία θα τεθεί στο στόχαστρο της σκληρής κριτικής του. Ακολουθώντας αυτό που αποτελούσε κύριο γνώρισμα της πολιτικής ηγεσίας της χώρας επί δεκαετίες, δηλαδή τον εύκολο δρόμο της κριτικής προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις για τη μη ευόδωση των εθνι-

38. Γ. Φιλάρετος, Σημειώσεις, ό.π., σ. 72.

κών στόχων, θα εστιάσει την προσοχή του στον κίνδυνο που προερχόταν από την πολιτική της Πετρούπολης και του Λονδίνου. Δεν μπορούμε να αποφανθούμε με σιγουριά αν η φιλογαλλική στάση του ήταν αποτέλεσμα της επιρροής που δέχθηκε στις δύο σχετικά σύντομες διαμονές του στη Μασσαλία την περίοδο 1867-1868 και 1874-1875³⁹ ή της σχετικά φιλικής προς τα ελληνικά συμφέροντα στάσης που επέδειξε στη συγκεκριμένη συγκυρία το Παρίσι. Πάντως, δεν φαίνεται να επηρέασαν αρχικά τις πολιτειακές του αντιλήψεις. Οι εξελισσόμενος αντιμοναρχισμός του έχει τις ρίζες του στην απογοήτευση που του προκάλεσε η στάση του Γεωργίου στα εθνικά θέματα και δεν είναι αποτέλεσμα αστικοδημοκρατικών πεποιθήσεων, συνεπώς είναι μάλλον άστοχο να αναφερόμαστε σε «φαντατικό υποστηρικτή της αβασίλευτης δημοκρατίας»,⁴⁰ όταν μιλάμε για τον νεαρό εκδότη της *Εύβοιας*. Αρχικά, βλέπει στο πρόσωπο του βασιλιά εκείνον που θα μπορούσε με τις πρωτοβουλίες του να υπεραναπληρώσει τις αδυναμίες των κομματικών ηγεσιών. Η στάση του παλατιού, όμως, θα τον απογοητεύσει και μέσα από την εφημερίδα θα ξεκινήσει μια κλιμακούμενη κριτική, το αποκορύφωμα της οποίας θα συμπέσει με τον εθνικό διχασμό του 1915-1917, την πολεμική του στον Κωνσταντίνο και με κύριο διακύβευμα πάλι τα εθνικά θέματα.⁴¹ Ο Γεώργιος Φιλάρετος θα μείνει πάντως περισσότερο γνωστός στην ιστορία για τις αντιμοναρχικές του θέσεις, σε σημείο που ο Βενιζέλος να τον αποκαλέσει, όταν πέθανε, «πατέρα της δημοκρατίας».⁴² Τέλος, ενδιαφέρον έχει μια διαφημιστική καταχώριση, από τις σπάνιες που συναντά κανείς στην εφημερίδα: αναγγέλλει ότι λειτουργεί το «Νέον Εστιατόριον “Δημοκρατία”» και καλούσε «πάντες, λαϊμάργους και μη, δημοκρατικούς και μοναρχικούς» (αρ. 194, 4.10.1879) να σπεύσουν.

39. Στο ίδιο, σ. 6 και 21-29.

40. Χαρ. Φαράντος, *ό.π.*, σ. 272.

41. Βλ. Γεώργιος Φιλάρετος, *Εν πολεμική θεομηρία. Κωνσταντίνος ο μικρός, 1914-1917*, Εν Αθήναις 1918.

42. Βλ. εφημ. *Σκριπ*, 12.7.1929.

SUMMARY

Dimitris Malesis, *«Either at the Borders or in Athens»: the «nationalist rhetoric» during the decade of 1870 in George Filaretos newspaper «Evia»*

The purpose of this study is to examine the "nationalist talking", as it appeared in the articles of a provincial newspaper, «Evia», during the latest part of the 1870 decade. Although the newspaper was a provincial one, meaning it had little impact, the young publisher George Filaretos would follow an important career in Greek politics during the forthcoming decades, with a very important speech and impact. The edition of the newspaper from 1876 to 1881, coincided with the nationalist rising in the Balkan and the War among Russians and Turks in 1877. Filaretos would progressively support that for Greece was an opportunity to take part in a war against the Ottoman Empire so that to fulfill the irredentist policy. The hesitation of the Greek government in this subject would give the editor the opportunity to attack not only the country's entire political leaders but also King George. At the same time, the irredentist environment which existed in Greece, people pro war demonstrations and the activities of various national organizations, such as the «Adelfotis» («Brotherhood»), would provoke uprisings in parts of the Ottoman Empire where Hellenes lived. An unprepared in a military sense and diplomatically isolated Greece had entered into a dangerous national adventure. Filaretos -being a volunteer himself in a failed military adventure in Thessaly- besides the «invalid» political leaders and the throne would also accuse the English and Russian policy towards his position on the issues of the Balkans.

By studying «Evia» the reader finds that national issues dominate the political scene. The newspaper's nationalist talking, sometimes sharp, sometimes laudatory usually denunciatory, is consistent with the dominant spirit of a romantic irredentism that aroused nationwide during the last quarter of the 19th century. Through its short-lived circulation someone can see Filaretos' political shifts, mainly a result of national developments, while notices how his antiroyalist notions were established, which made him one of the most prominent opponents of the Greek dynasty during the following decades.

ΤΟΝ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟΜΟ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΜΝΗΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟ
ΕΤΟΣ 2016 ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΧΡΗΣΤΟΣ
ΛΟΥΚΟΣ. ΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΙΣ ΕΚΑΝΑΝ
ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΛΟΓΩ ΑΧΡΗΜΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΤΗΣ
ΕΜΝΕ. ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΛΟΓΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΝ ΕΚΑΝΕ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ GREEK 90, 91
ΚΑΙ 92 ΤΗΣ ΜΟΝΟΤΥΠΕ ΚΑΙ ΤΑ ΛΑ
ΤΙΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ LINOTYPE DIDOT
ΕΝΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΜΕ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ UNICODE ΑΠΟ
ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΚΚΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΓΙΩΡΓΟ ΜΠΩΚΟ. ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΑΝ Ο ΜΕΛΕΤΗΣ ΛΟΥΚΟΣ
ΚΑΙ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ
180 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΡΧΕΣ
ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ '17

